

SINGHI JAIN ŚĀSTRA ŚIKSĀPĪTHA
SINGHI JAIN SERIES—76

FOUNDER GENERAL EDITOR — *Late* ACHĀRYA JINA VIJAYA MUNI

GENERAL EDITOR

Mahāmahopādhyāya Prof. JAYANTAKRISHNA HARIKRISHNA DAVE
M A , LL.B . Vidyāvāchaspati.

Hon. Director, BHARATIYA VIDYA BHAVAN

RAGHUVILĀSA NĀTAKODDHĀRAH
OF
MAHĀKAVI SHRI RAMACHANDRA

With a General Introduction

By

Mahāmahopādhyāya Prof. JAYANTAKRISHNA HARIKRISHNA DAVE

1982

BHARATIYA VIDYA BHAVAN
KULAPATI MUNSHI MARG
BOMBAY 400 007

All Rights Reserved

First Edition — 1932

Price Rs 25/-

PRINTED IN INDIA

By V Varadarajan at Associated Advertisers & Printers, 505, Tardeo
Arthur Road Bombay-400 034 and Published by S Ramakrishnan,
Executive Secretary Bharatiya Vidya Bhavan,
Kulapati Munshi Marg. Bombay-400 007

सिंधी जैनशास्त्र शिक्षापीठ

सिंधी जैन ग्रन्थमाला-ग्रन्थांक ७६

आदि प्रधान संपादक स्व आचार्य जिनविजय मुनि

प्रधान संपादक महामहोपाध्याय प्रा जयन्तकृष्ण हरिकृष्ण दवे,
एम ए एलएल बी विद्यावाचस्पति

मानाहं निर्यामक भारतीय विद्या भवन

महाकवि श्री रामचन्द्रविरचित

रघुविलासनाटकोद्धारः

प्रास्ताविकम्

महामहोपाध्याय प्रा जयन्तकृष्ण हरिकृष्ण दवे

भारतीय विद्या भवन, चम्बर्ड-४०० ००७

GENERAL EDITOR'S INTRODUCTION

The Bharatiya Vidya Bhavan has so far published 53 volumes in the *Singhi Jain Series*. When late Muni Jinavijayaji had been to Santiniketan in 1931 December he had started the *Singhi Jain Grantha-Mala* with the very liberal financial assistance of late Shri Bahadursimhaji Singh¹. When the Bharatiya Vidya Bhavan was started in 1938, late Shri Muniji joined the Bhavan at the special invitation of late Shri Munshuji and entrusted the *Singhi Jain Series* to the Bhavan. Since then the Bhavan has brought out this series with meticulous care and this prestigious series has received respect of scholars and international recognition. Late Muniji remained its General Editor till his death which took place on June 3, 1976.

II

Muniji was born on January 27, 1888 A D , at Rupaheli in Mewar in Rajasthan. His parents were Vriddhisimhaji and Rajkumari. They were Rajput farmers and Muniji's original name was Kisan Singh. At a young age he joined the Sect of a Baba, then a Marwari Jain monk and then ultimately was initiated by Muni Sundervijayaji and named Jinavijayaji. With keenness and industry he devoted himself entirely to exploring Bhandaras and manuscripts and reading, editing and making research. He went to Jaisalmer, Baroda Bombay and Poona. Gandhiji invited him to Gujarat Vidyapith at Ahmedabad. He gave up the costume of a monk to pursue more vigorously his research plans. In 1928 he went to Germany at the invitation of Dr Jacob. Coming back to India, he had joined the Dandi March at Gandhiji's call. Thereafter, he joined Santiniketan at Gurudev Tagore's invitation and it was here as stated above in 1931 that this *Singhi Series* was started.

After Muniji joined the Bhavan, this series has become a very prestigious and integral part of the Bhavan. Even though he went to Jaipur as Director to serve his native place, the *Singhi Series* was purposely and continuously kept entrusted to the Bhavan by Muniji. In Jaipur he established a Research Institute and started another series. He then went to Chanderia near Chittor and started a Sarvodaya Sadhana Ashram. At Udsipur he laid foundation of Bhamasa Bharati Mandir and Shri Haribhadra Suri Smriti Mandir. He received the co-operation of a number of learned scholars and has edited more than a hundred rare works. He delivered Thakkar Vasanji Vyakhyanamala of the Bombay University.

¹ Regarding the life of the founder of the *Singhi Series*, see the *Prasasti* by Muniji in *Sanskrit in Kumarapalacharitra Sangraha* and other volumes of this series.

² Regarding Muniji's life see his *Sanskrit Prasasti* in *Kumarapalacharitra Sangraha* and other volumes of this series as also the article by Pandit Sukhlaji in *Darsan and Chintan*, pp. 94 ff.

was awarded Padmasri by the Government of India, was made a member of the German Oriental Society and was the President of the Gujarat Itihasa Parishad

He remained the Hon Director of the Bhavan till 1954 when he formally retired to work more vigorously at Jaipur and thereafter I was asked to be the Hon. Director As pointed out above he moved from place to place, from time to time and subsequently on account of age, failing health, and more particularly his failing eye-sight, the tempo of publication of the Singhi Series became slow, more particularly because he was keen to write exhaustive introduction to each publication himself In spite of repeated requests from me it was not possible for him to write these introductions in view of the aforesaid difficulties However, the Bhavan was able to bring out 2 volumes in 1966 and 1967 by Dr Upadhye and Tarunaprabhacharya's Shadavasyaka balavabodhavritti edited by late Dr Prabodh Becharadas Pandit in 1976 The last mentioned work contains in detail an exhaustive introduction by Muniji written at my repeated special request and gives the history of this Series Even though it is named as Singhi Jain Series, Muniji has included in it many non-Jain works also The Series has gained international recognition and is referred to as a prestigious publication in the Report of the Sanskrit Commission appointed by the Government of India

III

Rāmachandra Suri, the author of *Raghuvilāsanatākam* and *Raghuvilāsanatakoddhara* flourished during the reign of the Chālukya Kings Siddharāja Jayasimha and Kumārāpala of Gujarāt He was born in S Y 1145 near about the capital Anahallapur Pātan. He was initiated as Muni in S Y 1150, became a Suri in S Y 1166 and expired in S Y 1230 at an advanced age of 85 He was the principal disciple of the famous Acharya Hemachandra Suri¹ Another version says that he was born in S Y 1156

The reign of Gujarat Chalukyas from the 11th to 13th centuries was a glorious and very prosperous period Siddharaja had conquered Malwa Scholars from many parts of India including Kashmir, had come to the capital and found royal support Even though Saivism was the faith of kings who called themselves Umapati Labdha Prasada Jainism was equally favoured and royal grants were made available for both There was religious tolerance

Hemachandra Suri's place in the reign of Siddharaja was very high but in the reign of Kumarapala his relation with the ruler was that of Teacher and disciple He was born in the Modh Vanik Community in vartik P. S Y 1145 came in contact with Deva

chandra Suri at the age of five, was initiated at the age of eight and became Suri at the age of twentyone His father was Chachcha — and from the use of the words "Mithya Vadin" and "Siva Nirmalya" used in connection with him,² Shri Rasiklal Parikh states that he might be a Maheshwari — but Hemachandra's mother Pahini and maternal uncle Nemi were Jains

Hemachandra's original name was Changadeva, on initiation he was called Somachandra and on becoming a Suri he was called Hemachandra He belonged to the Purnatalla Gachchha He came to Anahillapura Patan when Siddharaja was ruling His fame as a Saint and Scholar spread far and wide Siddharaja invited him to his Court and his influence increased very much After the conquest of Malwa, he composed the Sid dhahema grammar at the desire of Siddharaja Kumarapala came to Gadi at the age of 50 At Hemachandra's instance, he promulgated the Ordinance of "Amari" and prohibited the state from taking over the property on the death of a childless person Kumarapala became "Parama-Arhat" Hemachandra composed new works on grammar, prosody, Dvyāsraya Kavya on Alankara Yogasastra, Tarka Sastra, Jinacharitas etc He is compared with Mount Mandara churning the ocean of learning and rightly called Kali Kala Sarvajna His Vitaraja Stuti shows his breadth of vision and tolerance List of his available works is given by Muni Punjayijayaji at pp 82 3 of Shri Haima Saraswati Satra (G S P) Mahatma Gandhi was another illustrious Modh Vanik and both Acharya Hema chandra Suri and he have preached Ahimsa in their own respective ways

Kumarapala had a life full of ups and downs, of miseries and happiness and he had had many unpleasant and pleasant experiences His life is described in detail by many Jain authors giving the history of his family, birth, his life from childhood to death, how he acquired the kingdom his administration, his views on religion etc Hemachandra in the last five sargas of Sanskrit Dyasraya and in the eight sargas of Prakrit Dyasraya gives a poetic description of his life In the Mahavira-Charitra of the Trishashti-Satika Purusha Charitra, Kumarapala's description is given in the style of Bhavishya Purana Maharajspatraya drama of Yashpala describes how Kumarapala prohibited killing of animals hunting drinking and gambling Kumarapala Pratibodha of Somaprabha states how Hemachandra made Kumarapala pro-Jain

of Siva and other Puranic deities, it is contradicted by historical evidence. In the last canto of Sanskrit Dyasraya Kavya, we find Kumarapala distinctly mentioning his devotion to Siva, and secondly in the inscription of Bhava Brihaspati of the year V S 1259 — A D 1173, the last year of Kumarapala's reign, he is called "Maheswara Nrpagrami", the foremost of Maheswara Kings. From these references it becomes clear that though Kumarapala's mode of life was changed, that though the old way of worshipping with animal sacrifice was also completely given up, he did not cease to be a worshipper of Siva—the God of his forefathers. As against this view, Mun Jinavijayaji in his article on Rajarshi Kumarapala (Bharatiya Vidya 1940 I iii pp 221 ff) and his introduction to Kumarapala-pratibodha holds a different view and states that Kumarapala formally embraced Jainism.

When Hemachandra was first introduced to Siddharaja, at that time Ramachandra was his pupil. Ramachandra was a swift composer of verses (Sighra Kavi). It is said that Siddharaja once asked him as to why the days are longer in Summer. Ramachandra replied "The dust raised by your victorious horses has reached heavenly Ganges, mud is created there, green grass grows thereon, Sun's horses while travelling during the day stop to eat that grass. That is why days are longer in Summer." Siddharaja was pleased with this reply. Ramachandra's description of Anahilla Patan was also picturesque. His reply to Poet Visveswara is also frequently quoted. He was famous for Samasya-Purti. Siddharaja had asked Hemachandra as to who would be his successor and Hemachandra had mentioned Ramachandra.

Ramachandra is described as author of Prabhandha Sataka. Some people think that he had composed 100 works. But Muni Jinaviyayaji has pointed out in Puratatva Volume II Page 421 that at one place there is a reference to one single work of Ramachandra called Prabandha Sata describing the 12 kinds of Rupakas and that work is of the length of 5,000 verses.

In his introduction to two dramas Ramachandra refers to Prabhandha Sataka. It appears that Prabhandha Sataka is the name of a single work. Ramachandra has in co-authorship with his co-student Gunachandra written two works, (1) Natyadarpana on the Science of Dramaturgy and (2) Dravyalankara on Nyaya. On both these works they have written their own Vritti. In Natyadarpana Ramachandra refers to 11 dramas which he has written. The number of times in which they are referred to in Natyadarpana is mentioned here in the bracket: (I) Kaumudi Mitrananda Prakaran (1), (II) Nalavilasa Nataka (13), (III) Nirbhaya Bhima Vyayoga (1), (IV) Mallika Makaranda Prakarana (1), (V) Yadavabhyudaya Nataka (8), (VI) Raghuvilasa Nataka (14), (VII) Raghavabhyudaya Nataka (7), (VIII) Rohini Mriganka Prakarana (2), (IX) Vanamala Nataka (1), (X) Satya Harischandra Nataka (7) and (XI) Yaduvilasa (mentioned in the introduction of Raghu Vilasa).

Out of the 11 dramas Nalavilasa is published by the Gaekwad Oriental Series. Kaumudi Mitrananda was published by Muni Punyaviyayaji on the basis of a single manuscript in 1917 A D through Atmaram Sabha, Bhavnagar. Nirbhaya Bhima Vyayoga was published by Yaso Jain Granthamala and Satya Harischandra Nataka was published by the Nirnaya Sagar press, Bombay. Ramachandra describes himself as Vidya Trayichana, that is, expert in grammar, logic and poetics. He does not imitate others or plagiarise. He has frequently stated that he loves freedom and independence. It seems he had lost his right eye. It is stated that Hemachandra had asked him to become Ek Drishti that is to follow with single-mindedness Jainism and therefore he became one-eyed man. Another version says that he found mistakes in the poem of Sripala and thereafter he lost his eye-sight.

of Siva and other Puranic deities, it is contradicted by historical evidence. In the last canto of Sanskrit Dyasraya Kavya, we find Kumarapala distinctly mentioning his devotion to Siva, and secondly in the inscription of Bhava Brihaspati of the year V S 1259 — A D 1173, the last year of Kumarapala's reign, he is called "Maheswara Nrpagrani", the foremost of Maheswara Kings. From these references it becomes clear that though Kumarapala's mode of life was changed, that though the old way of worshipping with animal sacrifice was also completely given up, he did not cease to be a worshipper of Siva—the God of his forefathers. As against this view, Muni Jinavijaya, in his article on Rajarshi Kumarapala (Bharatiya Vidya 1940 I iii pp 221 ff) and his introduction to Kumarapala-pratibodha holds a different view and states that Kumarapala formally embraced Jainism.

Jainism and Saivism were then two established religions and in Gujarat there were many respectable families where both were honoured equally. Many of the Vaisya Caste followed both. Followers of both religions were at the helm of the affairs of the State. Rituals in both religions were done through Brahmins only. The Kuladevata of both was the same. But generally speaking, the Raja Dharma was Saivism. The Raja Purohitas were Nagara Brahmins. But Jain Scholars frequently contacted the Kings and the latter gave them the same respect as to their Gurus. Siddharaja, known for his inclination for Saivism, had also got constructed the Jain Temple for Adinatha called Raya Vihara. Kumarapala had great inclination towards Jain ethics and respected Hemachandra as his friend, guide and philosopher. Hemachandra had also very liberal views on Religion and Philosophy. A story goes that a woman got her husband, attached to a concubine, transformed into a bull. Afterwards, she repented and desired him to be retransformed into a man. God Siva was passing that way and suggested a herb in that locality as a cure. She could not identify the herb and so one after the other she picked up various herbs in that locality and ultimately found the real herb. Hemachandra recited this story to Kumarapala and advised that in this Kali age one may get benefit by respecting all Darsanas with due devotion (Kayanusasana Introduction p 45). Hemachandra's prayer to Siva is well known. "Whatever you are by name and in whatever time if you are free from Dosha and Papa — you are the same Lord, Oh, Bhagavan — and I pay my Namaskaras to you." This was the liberal view of the time.

Among the main disciples of Hemachandra were Ramachandra Gunachandra, Mahendra Suri, Vardhamanagani, Devachandra, Udayachandra, Yashaschandra and Balachandra.

This Ramachandra Suri was a Mahakavi and was the Pattadhara and principal disciple of Hemachandra Suri. On account of his poetic ability, Siddharaja had given him the title of 'Kavi Katara Malla'.

chandra's death and he subsequently went away to Malwa. He is stated to be the author of *Snatasya*, a well known *Stuti*.

Gujarat's contribution to Sanskrit literature is not meagre. *Kapila Muni* is stated to have flourished near *Siddhapur*. *Nakulisa* of *Pasupata Darsana* is said to belong to *Karavan (Kayavaroha)* near *Vadodara*. *Nyaya* and *Vaiseshika Darsanas* too are inclined to *Saivism* and said to belong to Gujarat. *Devardhi Gani* made the Jain canon recorded in book form at *Vallabhipur*. In that city, there were 18 sub-schools of *Hinayana Buddhism* and the famous Buddhist Saints *Gunamati* and *Sthiramati* also flourished here. *Samba Panchasika* is stated to have been composed by Lord Krishna's son *Samba*. *Magha* flourished in *Bhumamala* in the 7th Century. *Dhaneswar's Satrunjaya Mahatmya* and *Bhatti's Ravana-vadha* also belong to this age. *Bappabhatti* and *Siddharshi* are other known authors. *Vajrata* and *Uvata* were vedic scholars of *Patan* and *Vadnagar*. *Dwadvide* and *Vishnu* were other well-known scholars. In the eleventh century came *Hemachandra* and his band of scholars. *Vagbhata* wrote *Vagbhatalankar*. *Someswara*, the *Nagara* poet of repute wrote *Kirtikamudi*, *Surathotsava* and *Ullagharaghava*. *Nanaka*, *Subhata*, *Arisimha*, *Amarachandra Suri*, *Vastupala*, *Prahladana deva*, *Manikyachandra*, *Mallishena Suri* the author of *Syadvada Manjari*, *Achala Dwivedi* the author of *Nirnaya Dipaka*, *Devavimalagan*, *Yasovijayaji*, *Vijayalakshmi Suri* — these are some of the prominent names of authors who have contributed significantly to Sanskrit literature and philosophy (See *Gujaratnu Sanskrit Sahitya* By Dr. A. B. Dhruva).

The first known Sanskrit drama of Gujarat is *Karna Sundari* of Poet *Bilhana*. This *Karna Sundari* is none but *Mayanalla*, the mother of *Siddharaja*. *Yasachandra* wrote 2 dramas — one *Mudita Kumudachandra* and the other *Rajumatiprabodha*. But the foremost author of dramas of this time was our author under review *Ramachandra Suri* who wrote eleven dramas mentioned above. Another disciple of *Hemachandra* called *Devachandra* wrote *Chandralekha*. *Vijayapala* is the author of *Draupadi Swayamvara*. Another Jain author called *Ramabhadra* wrote *Prabhuddha-Rauhineya*. *Balachandra* in 1221 A. D. wrote *Karuna-Vajrayudha* and poet *Someswara* wrote *Ullagha-Raghava*. *Jayasimha Suri* is the author of *Hammuramada*. *Mardana*, *Gangadhara* in the 15th century wrote *Gangadasa Pratapavilasa*. *Bhudeva Sukla's Dharmavijaya*, *Ravidasa's Pakhandakhandana*, *Ramakrishna Devaji's Gopalakelichandrika* and *Jagannatha's Bhagyamahodaya* are some of the other dramas. In the 19th Century, *Mahamahopadhyaya Sankaralal* wrote a number of Sanskrit dramas. Thus from the 10th Century onwards, Gujarat has contributed more than 30 dramas out of which *Ramachandra Suri* alone has written 11 dramas. (For further details, see the article of Dr. Bhogul J. Sandesara in *Bharatiya Vidya* 1940, I III P 304 ff.)

As stated before, *Natyadarpana* is composed by two authors — *Ramachandra* and *Gunachandra*. They have written their own *Vivritti* or ex-

Dravyalankara, a work of logic contains three Prakasas. In *Natya Darpana*, he discusses 12 kinds of Rupakas namely, *Nataka*, *Prakarana*, *Natika*, *Prakarani*, *Vyayoga*, *Samavakara*, *Bhana*, *Prahasana*, *Dima*, *Utsrshatikanka*, *Ihamriga* and *Vithi*. In *Natya Darpana* he quotes from 63 works, out of which about 44 are dramas. This shows his vast reading and versatility. He has also referred to *Svapna-Vasavadatta* and *Daridra Charudatta* of Bhasa. He has also given extracts from *Devi Chandra Gupta* of Visakha Deva, the author of *Mudrarakshasa*. That drama is helpful in reconstructing the history of Chandragupta. In addition to this, he is the author of *Kumara Vihar Sataka*, *Sudha Kalasa* (An Anthology of *Subhashita*), *Haima-Brihad-Vritti-Nyasa* and several stotras. He is proud of his own poetry, he follows the *Vaidarbhi* style. His language is simple, sweet and full of *prasada*. The fact that he is the author of several dramas shows that at that time there was an appreciative audience for such dramas. He has taken material from folk lore, mythology, history etc. He has also brought in the element of miracle in his dramas. Among his contemporaries he stands out as one of the most celebrated author and poet. He is only next to his Guru, Hemachandra. About his death, Jain authors have given the following version. When Kumarapala became old, he first went to Hemachandra Suri, along with his Jain Minister Abhada to discuss as to who should succeed him as the next king. At that time, Ramachandra, Gunachandra, Balachandra, and other disciples were present. Hemachandra advised that Pratapamalla, the King's daughter's son, should succeed Kumarapala. While Minister Abhada suggested that Kumarapala's brother's son Ajaypala should succeed him. Balachandra was a friend of Ajaypala. He broke the confidence of his Guru and conveyed to Ajaypala that he was not favoured by Hemachandra. After some time, Hemachandra died. Ramachandra consoled Kumarapala who was sorry on account of Hemachandra's death. It is said that Ajaypala poisoned Kumarapala and came to Gadi. It is also further said that thereafter he took vengeance on Ramachandra who had sided with Hemachandra. It is said that he was made to sit on a heated Iron or Copper Seat and thereby his death was caused. According to another version, Ramachandra composed *Dodhaka Panchasati*, while crushing his tongue by his teeth and died.

Gunachandra was another disciple of Hemachandra. He is the co-author with Ramachandra of *Dravyalankar* and *Natyadarpana*. Ramachandra was more versatile while Gunachandra preferred only serious subjects. Mahendra Suri was another disciple and he wrote *Anekarthas Kairavakara Kaumudi* which is a commentary on Hemachandra's work and he wrote it in the name of Hemachandra. Another disciple Vardhamana Gani wrote a commentary of *Kumara Vihara Prasasti*. Devachandra wrote a drama called *Chandralekha Vijaya Prakarana*. Udayachandra and Yasaschandra were other disciples of Hemachandra. Balachandra who broke the confidence of his Guru is said to be responsible for Rama

In Nataka, the main story is famous in history but in Prakarana, the story is imaginary. In Nataka, the hero is some famous ancient king but in Prakarana, the hero is the creation of the author's imagination. In Prakarana, the hero is either a Vanik, or a Vipra or a Sachiva. Sachiva means one who looks after the affairs of the State. Thus, the hero here can be either a minister or even the commander of the Army. In Prakarana, divine beings do not come on the stage. The hero suffers from many difficulties. The heroine is of middle-class family. There are Dasas, merchants, and Vitas also in Prakarana. Ramachandra gives seven varieties of Prakarana.

BHARATIYA VIDYA BHAVAN
Bombay-400 007

October 8, 1981

JAYANTAKRISHNA H. DAVE
Hon Director, Bharatiya Vidya Bhavan
and
General Editor, Singh Jain Series

planatory notes In all there are 207 Karikas It mainly relies on the Natya Sastra of Bharata Muni but the sphere of Natyadarpana is very much limited The Natyasastra of Bharata in its 18th chapter, describes 10 Rupakas Before Ramachandra, Dhananjaya had written a work on the ten Rupakas The present work of Ramachandra, a protege of the Gujarat King, wrote this work Natyadarpana in competition with the work of Dhananjaya who was a Pandit in the court of the King of Malwa There was at that time a keen rivalry between Malwa and Gujarat Ramachandra refers to Dhananjaya about 13 times and has criticised him about 2 times In several other definitions also, Ramachandra differs from Dhananjaya Ramachandra also seems to have been acquainted with the work of Sagarandi called Nataka-Lakshana-Ratnakosa and differs from him also at several places At one place Ramachandra differs from Mamata also In the matter of Rasa, he mainly relies on Abhinavagupta Ramachandra has divided Rasas into 2 parts — some like Srngara etc are Sukhatmaka while others like Karuna etc are Dukhatmaka.

Dhananjaya, being a Vaishnava, describes ten varieties of Rupaka, connecting them with the ten Avatars of God Vishnu Similarly, Ramachandra Suri, being a Jain, intends to connect the 12 varieties of Rupaka with the 12 Angas of the Sacred Jain Scriptures The work of Ramachandra is divided into 4 parts, each one called a Viveka. In the first part, only the Nataka is discussed In the second, the remaining eleven varieties of Rupaka are discussed In the third Vritti, Rasa etc are delineated and the fourth part discusses certain general topics connected with Rupakas Ramachandra has not only discussed Nataka variety of Rupaka fully but has also given detailed discussions of other varieties His illustrations are also numerous He has taken them from 63 works out of which eleven dramas are written by Ramachandra himself, Kalidasa, Bhavabhuti, Bhasa, Visakhadatta, Sriharsha and others are frequently quoted Devichandragupta of Visakhadatta is helpful in reconstructing the history of the Guptas — a question arises whether Chandragupta married the widow of his brother Ramagupta Bhasa's Swapna Vasavadatta and Charudatta dramas are also referred to (Charudatta is referred to as Daridrcharudatta) but the verse quoted as from Swapna Vasavadatta is not found in the presently available text

Raghuvilasa, his own drama, is described by Ramachandra as one of his four best dramas Others of the best four are Raghavabhyudaya, Yadavabhyudaya and Nalavilasa.

Raghuvilasa is a Nataka while Kaumudi Mitrananda is a Prakarana

Nataka is defined by Ramachandra as follows It secures for us all the three Purusharthas viz Dharma, Artha and Kama In it, there are Ankas, Upaya, Dasa and Sandhi Gods are helpful to the hero It describes the life incidents of famous ancient kings The hero is either Dhroddhata or Dhrodatta, or Dhiralalita or Dhiraprasanta

In Nataka, the main story is famous in history but in Prakarana, the story is imaginary. In Nataka, the hero is some famous ancient king but in Prakarana, the hero is the creation of the author's imagination. In Prakarana, the hero is either a Vanik, or a Vipra or a Sachiva. Sachiva means one who looks after the affairs of the State. Thus, the hero here can be either a minister or even the commander of the Army. In Prakarana, divine beings do not come on the stage. The hero suffers from many difficulties. The heroine is of middle-class family. There are Dasas, merchants, and Vitas also in Prakarana. Ramachandra gives seven varieties of Prakarana.

BHARATIYA VIDYA BHAVAN
Bombay-400 007

October 8, 1981

JAYANTAKRISHNA H DAVE
Hon Director, Bharatiya Vidya Bhavan
and
General Editor, Singh Jain Series

जिह्वे ! यतस्व निरवयचरित्रपात्रं
पुत्रं प्रवासयितुमेप विधेर्निघोगः ॥ ११ ॥

राजा—(आत्मान प्रति सवाप्सम्)

ऋते सप्ताम्भोधेः प्लवनविधुरं कल्पदहनाद्
विना नानाप्रेह्वत्प्रलयपवमानव्यतिकरम् ।
क्षिपन् वत्सं रामं वनभुवि हनोऽयं दशरथो
रघूणां पन्थानं न चरति न च प्राकृतनृणाम् ॥ १२ ॥
स्त्रीवाग्भिर्घ्यपसार्य राज्यसमयाग्निदोषमूर्जखलं
पुत्रं ज्येष्ठमपास्तवान् दशरथः कान्तारवारानिधौ ।
विश्वेषां जगतां स्तुतेः पदमसौ तत्रापि रामो हहा !
केयं शाश्वतिकी प्रशस्तिरयशःपारोहभूर्मय्यभूत् ? ॥ १३ ॥

राजा—(सखेदम्)

आः प्राणाः ! पुंसोऽप्यसुं दशरथं यूयं ध्रुवं हास्यथ,
व्यातेने भुवनेऽत्र को नु पुरुषो दूत स्थिरायुःस्थितिम् ? ।
तद् वत्सस्य गुणाम्बुधेर्वनमनु प्रस्थानवार्त्ताश्रुतेः
पूर्वं चेद् विजहीथ हन्त ! भवति श्रेयस्तरं चः सदा ॥ १४ ॥
(नेपथ्ये)

सत्यं रघूद्वहपतेर्भरतस्य राज्यं
मातुश्च केकयभुवः परमप्रमोदम् ।
मां काननाय दिशता जगतीहितेन
तातेन कर्म किमु नाद्य कृतं यशस्यम् ? ॥ १५ ॥
ध्रियं यः सन्त्यज्य श्रयति वनचामं पितृगिरा
स रामो वा लोकस्तवनचन्सामस्तु विषयः ।
सुमित्रापुत्रो वा गुरुजननिदेशादपि विना
निसर्गप्रीलैव व्रजति मुदितो राममनु यः ॥ १६ ॥

पुना राजा—(अमाल्यं प्रति)

वैमात्रेयोऽप्यकृत तदयं लक्ष्मणो रामभद्रे
काकुत्स्थानां कुलमपंतुलं येन जानं जगत्सु ।

कः पुनरस्मिन् राज्याभिषेकमङ्गले ऋतुः ममुचितो गातुम् ? । (विमृश्य) हुं
ज्ञातम्-वसन्तः । तथा हि-

ऋतुषु वसन्तः करणेषु लोचनं कामिनी च विषयेषु ।
दयितेषु जीवितव्यं विद्या च कलासु खलु सारम् ॥ ६ ॥

[रामप्रयासकाले दशरथं प्राणनङ्कटे पतितं श्रुत्वाऽमाल्यसुगुण्डेर्विषादवाक्यम्-]
न्याय ! स्थानमुपैहि किञ्चिदपरं, सौजन्य ! पुण्यक्षयो
जातस्ते, गुरुते ! हनाऽसि, विनय ! प्राप्तोऽसि दीनां दशाम् ।
आधारो भवतामयं दशरथश्लोणीधरो दैवतः
कैकेयीकुलिशेन हन्त ! पतता निर्मूलमुन्मूल्यते ॥ ७ ॥
[कैकेयीवाक्यं दशरथं प्रति-]

'जह सचं सचरई वरेण भरहस्स तो सिरिं देहि ।
सोलस वरिसाणि पुणो वणवासं रामभहस्स ॥ ८ ॥

[मूर्च्छाविरामानन्तरममाल्य प्रति दशरथवाक्यम्-]
न रामः 'स्वैः स्तुत्यैर्नियतमभिरामः सुतगुणै-
रुताहो ! व्यक्तं मे विशदगुणगृह्यं न हृदयम् ।
यदेतत् कैकेयीवचनमुपकर्णयापि यदहं
मैरुन्मैत्रीहार्येर्न तनुतनुखण्डैर्विदलितः ॥ ९ ॥

[राजानं प्रति अमाल्यवच -]

इतः सत्योच्छेदो रघुकुलकलङ्कप्रथमभूः
सुतस्य श्लाघ्यस्य प्रवसनमितोऽस्तीर्तिपटहः ।
अफाण्डे तत् किञ्चित् प्रभवति विधेयं विधिवशात्
न चाऽऽदातुं हातुं न च यदिह शक्यं कथमपि ॥ १० ॥

राजा-देवि ! किमिदानीं दशरथस्य कृत्यम् ? ।

कौशल्या- 'रामभद्रप्रासणं ।

राजा-यद्ययमर्थो देव्याऽपि सम्मतस्तदानीम्-

निस्त्रिंशते ! भव पुरो, ब्रज साधुवाद !,
दाक्षिण्य ! मुञ्च, विरम प्रियवादगर्व ! ।

1) यदि सत्य सत्यरति वरेण भरतस्य तन् प्रिय देहि ।

योऽस्य वर्याणि पुन वनवासं रामभद्रस्य ॥ ८ ॥

2) रामभद्रप्रवासनम् ।

जिहे ! यत्स्व निरवग्रचरित्रपात्रं
पुत्रं प्रवासयितुमेव विधेर्नियोगः ॥ ११ ॥

राजा — (आत्मान प्रति सन्नाप्पम्)

कृते सप्ताम्भोधेः प्लवनविधुरं कल्पदहनाद्
विना नानाप्रेह्वत्प्रलयपवमानव्यतिकरम् ।
क्षिपन् वत्सं रामं वनभुवि हतोऽयं दशरथो
रघूणां पन्थानं न चरति न च प्राकृतनृणाम् ॥ १२ ॥

स्त्रीवारिभर्यपसार्य राज्यसमयास्त्रिदोषमूर्जखलं
पुत्रं ज्येष्ठमपास्तवान् दशरथः कान्तारवारांनिधौ ।
विश्वेषां जगतां स्तुतेः पदमसौ तत्रापि रामो हृहा !
केयं शाश्वतिकी प्रशस्तिरयशःप्रारोहभूर्मग्यभूत् ? ॥ १३ ॥

राजा — (सखेदम्)

आः प्राणाः ! पुरतोऽप्यमुं दशरथं यूयं ध्रुवं हास्यथ,
व्यातेने भुवनेऽत्र को नु पुरुषो वृत स्थिरायुःस्थितिम् ? ।
तद् वत्सस्य गुणाम्बुधेर्वनमनु प्रस्थानवार्त्ताश्रुतेः
पूर्वं चेद् विजहीथ हन्त ! भवति श्रेयस्तरं वः सदा ॥ १४ ॥

(नेपथ्ये)

सत्यं रघूद्ग्रहपतेर्भरतस्य राज्यं
मातुश्च केकयमुवः परमप्रमोदम् ।
मां काननाय दिशता जगतीहितेन
तातेन कर्म किमु नाद्य कृतं यशस्यम् ? ॥ १५ ॥
त्रियं यः सन्त्यज्य श्रयति वनवामं पितृगिरा
स रामो वा लोकस्तवनवचसामस्तु विषयः ।
सुमित्रापुत्रो वा गुरुजननिदेशादपि विना
निसर्गप्रीत्यैव व्रजति मुदितो राममनु यः ॥ १६ ॥

पुना राजा — (अमाल्यं प्रति)

वैर्मात्रेयोऽप्यकृत तदयं लक्ष्मणो रामभद्रे
काकुत्स्थानां कुलप्रपंतुलं येन जातं जगत्सु ।

ख्यातस्तातोऽप्यथ दशरथः किञ्चिदेतद् व्यधत्त
व्यक्तं तस्मादजनि महतां सोऽपि पन्थाः कलङ्की ॥ १७ ॥

कौशल्या-^१अजउत्त ! पविमद् वत्सो, पिच्छदु पियणो पादे ।

राजा - (साक्षेपम्)

यः पूर्वं शतशो ममांहियुगलीमाघाल्यतो दृष्टवान्,
भक्त्या तस्य बभूव देवि ! विपिने तावन्निवासः फलम् ।
तां सम्प्रत्यपि वीक्षितुं गुरुनरोत्कण्ठाव्यथाव्याकुलो
वत्सः कां पुनरप्ययं स्पृहयति श्रेयस्तमां सम्पदम् ? ॥ १८ ॥

नाकीर्त्तिर्गणिता, श्रिता न सरणिलोकस्य, वृत्तं सतां
न ध्यातं, गुणशालिनो हृदि धृतं पुत्रस्य न प्रेम च ।
चण्डालाचरणाश्रिते विरचिते कर्मण्यधर्माविले
वक्रं दर्शयितुं न मे समुचितं द्रष्टुं न रामस्य च ॥ १९ ॥

अलं श्रुत्वा वाचं सपदि मम वत्सेन कलुषा-
मरुण्यानीं द्रव्यालव्यसनशतकीर्णां प्रवसता ।
न नामादृश्यास्यः परमहमभाष्योऽपि महतां
तदास्तामास्तां मे वदनमपेटीच्छादितमपि ॥ २० ॥

(नेपथ्ये)

रजनीचरेण तमस्मा तप्तारामस्य देवरिपुजगिनः ।
हियते विलापतुमला विधुवदनाऽऽशावधूरधुना ॥ २१ ॥

॥ इति प्रथमोऽङ्कः ॥

१) आर्षपुत्र । प्रविशतु वयं, परयतु तितु पत्नम् ।

१ पापमन्त्रिने । २ अलं धवगेन वाच । ३ मन्दरुण्यम् । ४ दुष्टधारदकटपुत्राम् । ५ वध-
निद्राप्यवहितमपि । ६ रजनीचरेण तमस्मा रात्रियन्का-धकारेण । तप्तारामस्य-आताम इव आताम- तप्ताराम,
तस्य तप्तारामस्य । हियते आष्यायने । विन्नायनुमन्ना परिहोलाऽऽत्तुणा । विधुविव वदने वय्या मा ।
आशावधू-रिगवधू, पूरा इत्यर्थे । कस्य ? नेपथ्यपुत्रयिन इत्यर्थम् । मूयिनद्विर्नायपसे - राक्षसेन तमोरूपेण ।
दु-सिता रामचन्द्रस्य । शनवप्रयित । नीयने । आकम्पाङ्गुणा । विधुविव वदने वय्या । आताया मनोरपेण
वपुःशक्तिना वधू प्रीत्या इत्यर्थे ।

॥ अथ द्वितीयोऽङ्कः ॥

(नेपथ्ये)

सद्यो रक्षत हस्तशीकरकणान् दानाविलान देज(दिग्ग?)जाः !
पादान् संहर भास्कराऽऽशु भवत ऋत्रं घनाः ! सर्वतः ।
मार्गं त्याजय निर्विलम्बमरुण ! न्याकूप्य वल्गां हंयान्
देवो देवपतिस्त्रयव्ययपटुर्नन्वेति लङ्कापतिः ॥ १ ॥

वैनतेयः—(विलोम्य) कथं प्राप्त एव देवो दशरुन्धरः ? ।

(तत प्रविशति पुष्पकारुडो रावण प्रहस्तप्रभृतिरुध्व परिवार ।)

[रावणः—]

कैलाशोद्गरणोद्भवस्य बलभिदुर्षर्पच्छिदाजन्मनः
चक्रातिप्रतिबोधितस्य च परानन्दामृतस्यन्दिनः ।
अन्यस्यापि महोत्सवस्य तममुं चूडामणिं मन्यते
पौलस्त्यो भविता क्षणे जनकजा यत्रास्पदं चक्षुषाम् ॥ २ ॥

(प्रहस्तं प्रति) कं प्रदेशमलङ्करोति पुष्पकम् ? ।

प्रहस्तः—देव ! प्राप्ता एव ढण्डकाम् ।

रावणः—(सहर्षम्)

व्योमन्यत्र निषीद वाहनमहाराज ! प्रसीद क्षणं
कल्पोत्तालसमीरवीरजयिनीं जङ्घालतां संवृणु ।
प्राप्तोत्वेप चिरादशेषकरणग्रामश्रमच्छेदिनं
सीतावक्रसरोजदर्शनसुधापानोत्सवं रावणः ॥ ३ ॥

[भयप्रस्तां शीतां प्रति रामवाक्यम्—]

अभूमिर्भीतीनां भुजविजितसीमान्तनृपतिः
प्रियेऽसौ सौमित्रिः कुवलयदलदयामलतनुः ।
स्फुलिङ्गोयच्छायाच्छुरितमसियष्टिं प्रतिवहं-
स्तडित्तेजोभाजः कलयति समृद्धिं जलमुचः ॥ ४ ॥

[रावणः—] (शीता दृष्ट्वा मप्रमोद प्रहस्त प्रति—)

यस्याः पाणिमवाप्य काननधरः सोऽयं स्पृहायाः पदं
द्यावा-क्षमाविजयोन्मदिष्णुमनसो लङ्केश्वरस्याप्यभूत् ।

१ करण सूर्यसायि । २ तुरङ्गमात् । ३ भविष्यति । ४ ढण्डकाभिधानारभ्यम् । ५ पुष्पकम् ।
६ दुर्गान्तोऽसुक्रवातसुभटजयिनीम् । ७ वेगवत्ताम् । ८ दधानि मादस्य मेवम् ।

रावणः—आगन्तवो वृषम्, अहं पुनराकलितविपिनकुहरो वनेचरदेशीयः ।
प्रभृतान्तरायं सम्परायं च रावणप्रमुखेभ्यो रक्षोभ्यः सम्भावयामि भवताम् । वधूराणाम्
नियन्त्रितमनसः कुत एव योद्धुमलंभृष्णवः ? तदियमार्या वैदेही गहनवनकुहरमलकुल-
ताम् । इयं च मे मधर्मचारिणी देव्याः संविधमधितिष्ठतु ।

रामः—(साक्षेपम्)

युद्धश्राद्धभटांसकुट्टिमतटीशाणानिशाताश्रयो
देवीमप्यनलं भविष्णव इमे त्रातुं पृपत्का यदि ।
मधन्तः पृथुपुङ्खपातपवनैर्धम्मिल्लमाल्यश्रियं
द्वृक्षेयुः कथमिद्वकीर्कसघनां पौलस्त्यकण्ठाटवीम् ॥ १३ ॥

रावणः—(समयमपवार्यं वैनतेयं प्रति)

सीतास्वयंग्रहमहैः सुभगं भविष्णु-
जिष्णुर्जगन्नयममुष्य वनेचरस्य ।
प्रत्यर्थिपार्थिवयशःशशलश्मराहुः
बाहूर्धनुर्ननु वहन् किमु नैदधीत ? ॥ १४ ॥

वैनतेयः—(रामं प्रति)

यस्मात् अस्तुर्दिवमभिपनन् गोत्रंहा नेत्रवह्नीं
प्रीतिभङ्गव्यसनचिगमात् तुष्टवे पृष्टभाजः ।
विभ्राणस्य त्रिजगतिभीमभ्यमित्रीणदीक्षां
रक्षोभर्तुर्विभृंश समरे तस्य कः सायुगीनः ? ॥ १५ ॥

विघटिनहरिदर्पाम्भोधितीरः म वीरः
क्षणमपि हृदि कर्तुं माम्प्रसन्नं मांम्प्रन्नं चः ।

दशमुख इति चित्रं भर्तुर्वीरिति रोषं
स्मरचपुरिति कामं चः सुरीणां चकार ॥ १६ ॥

किमपरमुच्यते ?

पविक्रिणगणहृष्यद्वक्षमो रक्षमो चः
प्रतिभयमभयानामप्यहं नर्कयामि ।

१ देवान्तरादागता । २ मरुत । ३ मर्षयम् । ४ श्रदाउ । ५ श्राण । ६ निशात्र-
रावणम् । ७ प्रयनटीण । ८ इन्द्र । ९ किं न पुर्याय ? । १० यस्मात्
नेत्रचार । ११ त्रिवयोऽन्वयवन्ता भीरुवन्ता वा । १२ अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन्, सर्वत्र
तस्य दीक्षा वक्तम् । १३ पतिभावद । १४ रणे वाऽऽ । १५ सुपत्नम् ।

जनिरजनि विजिष्णो रोदसी यस्य सार्धं
हरिहयहरिणाक्षीपत्रवह्नीन्पयेन ॥ १७ ॥

रामः—(वैनतेयं प्रति)

जम्भारिं दशकन्धरो दशमुखीवैरूप्यवीक्षागलदु-
दम्भोलिस्मरणं रणे यदजयत् किं नाम तत् कौतुकम् ? ।
आश्चर्यानपहार्यधैर्यमनसः सङ्ग्रामशिक्षाचण-
स्यामानः पुनरुन्मदिष्णुहृदयैरिक्ष्वाकवो दुर्जयाः ॥ १८ ॥
(नेपथ्ये)

नीरन्ध्रं परितश्चमूकरटिभिस्त्रिवेष्ट्यतां दण्डकां
शम्भुप्राणहरस्तं तरुमभि म्लेच्छः समालोकयताम् ।
जीवग्राहमयं वनेचरपशुग्राह्यो भवद्भिः स्वयं
सेनान्यस्तदिदं समादिशति वः पाताललङ्कापतिः ॥ १९ ॥

रावणः—(वैनतेयं प्रति)

आकर्षन्ती वचनरचनावागुराभिः प्रसह्य
प्राणान् धैर्यं भुजवन(बल)मदं स्याम सैत्त्वं श्रियं च ।
हृग्भ्यां शल्यं हृदि निदधती पाटलापाटलाम्ब्यां
धैदेही नः कथय किमियं कालरात्रिः ? प्रिया वा ? ॥ २० ॥
[रामवाक्यं वनितावेपधारिणो भयभीतस्य प्रहस्तं(स्तस्य)प्रति-]

उत्पातपावकतरङ्गपिङ्गधारा-
निर्दग्धदुर्द्धरैर्विरोधिशिरोधिवन्धः ।
ह्रासं ददद् दिविपदां दशकन्धरस्य
कण्ठार्थी (बली) खलु लविष्यति सूर्यहासः ॥ २१ ॥

रावणः—(समाकर्ण्य सरोपोपगमम्)

दोर्विक्रमेण दशकन्धरमाक्षिपन्तं
रे रे भुजः ! सहत किं नरकीटमेनम् ? ।
जातं विदेहतनयापरिरम्भकेलि-
प्रत्याशया किमपि साम्प्रतमाकुलाः स्यः ॥ २२ ॥

१ दृष्टम् । २ मनोऽपहम्भम्भङ्गम् । ३ यस्यां रात्रौ वसः प्रभवति सा वात्सरात्रिः । ४ विद्वल ।

५ दुरात्म्यास्तुमीना । ६ प्रमोदम् । ७ देवानाम्, देवैरित्येवम् ।

[अवलोकिनी चिन्ता रावणं प्रति स्वस्फूर्तिं कथयति-]
 सूर्याचन्द्रमसौ ग्रसे, विघटये रात्रिन्दिवस्यावधिं,
 पत्युर्भोगभृतां हरे फणमणीन्, द्यावाभुवौ मीलये ।
 मानस्थानविपर्ययेण विदधे स्त्रीपुंसयोर्लक्ष्मणी
 रक्षोराज ! नियोजय कचिदिमां कृत्ये निजां किङ्करीम् ॥ २३ ॥

[रावणेन अवलोकिनीपार्श्वात् कारितकृटसिंहनादावसरं
 भयवस्ताया सीताया प्रति रामवाक्यम्-]

रणरसिकभुजेभ्यो विक्रमोत्ताननेत्राः
 कति कति न रघुभ्यस्त्रासमासादयन्ति ? ।
 यदि युगमधिजग्मुस्ते खराद्यास्ततः किं ?
 स्वयमथ स दशास्यः प्राप कोपात् ततः किम् ? ॥ २४ ॥
 (नेपथ्ये)

हंहो ! शम्बूककण्ठत्रयचतुरकरं क्रमेण मनुष्यं
 गृहीत च्छिन्त भिन्त क्षणत दलयत खैरमहाय सैन्याः ! ।
 भग्ने कोदण्डदण्डे शरधिदारभरे वह्नियाणेन दग्धे
 रे रे दास ! क यासि ? स्मर किमपि सरः सोऽहमग्रे कृतान्तः ॥ २५ ॥

(- इति श्रुतेरनन्तरमेवापिर्ना सीता ख्वागृष्टे मुक्त्वा चापमादाय रामो निष्क्रान्त ।)

रावणः - (मप्रमोदम्) सम्प्रति रावणम्यावसरः ! (विमृश्य) सती रत्नियम्,
 न शक्यते सापधानाऽपहर्तुम् । भयतु । (उच्यं स्वस्वम्) -

आः क्षुद्रे म्लेच्छपति ! स्मर गुरुं विपुरा दैवतं किञ्चिदिष्टं
 लोलहम्भोलिकेलिग्रणितकरतलघ्रातुमिन्द्रोऽपि नालम् ।
 शम्बुप्राणप्रयाणभ्रुकृटिपहुलिनप्रोधमं ग्रीकरालः
 कालः फाल्गुण्यभाजां हरति मरुत् परमन्तुलहारं शरमे ॥ २६ ॥

(सीता ममयमानार्थं मूर्च्छति, गगान्नासादाय पुन्यस्मिगेलति ।)

सीता - (चेतानामायाय माकन्दगुरुं स्वम्) ' हा अजउत ! हा वन्य लवण ! हा
 ताप जणय ! हा भाय भाभंठल ! हा णणदेवयाओ अंशाओ ! स्वगंठ मं अमरणं स्वग्रमेण
 निजंती ।

१) हा अर्धुत । हा वन्य लवण ! हा भाय वण्ड ! हा भयभंगण्ड ! हा स्वग्रमेण अंशा !
 एतत् सीता स्वग्रमेण स्वग्रमेण ।

रावणः—

आनन्दाश्रुसुसारिणि ! त्रिभुवनप्रह्लादनाचन्द्रिके !
कोऽयं देवि ! विमर्शवन्धयमहिमा वाग्बिभ्रुपां विक्रमः ? ।
रक्षोमात्रमवेत्य मां किमु मुधाऽऽक्रन्दाकुला खिद्यसे ?
दासस्ते ननु वीरकुञ्जरभुजः सोऽहं पुरा रावणः ॥ २७ ॥

[रावणं प्रति जटायुवाच-]

रे रे रात्रिश्चर ! धर मनाक् पुष्पकं कं शरण्यं
हृत्वा सीतां रचयसि ? पुरो नन्वयं ते जटायुः ।
शातप्रान्तैः खरकररुहैर्वज्रदण्डवणाद्रां
गुच्छच्छेदं तव दशमुखीमेव सद्यश्छिनत्ति ॥ २८ ॥

॥ इति द्वितीयोऽङ्कः ॥

॥ अथ तृतीयोऽङ्कः ॥

[सीताहृत्यनन्तरं रामस्य लक्ष्मणेन सह स्वस्थानोपरि मार्गं समागच्छतः वामाक्षि-
स्फुरणानन्तरमेतद् वाक्यम्—]

त्यक्तास्ताः कुलभूमयः, परिहृताः शोकाकुला ज्ञातयः,
प्रारब्धा वनचारिणां समुचिता वृत्तिस्त्रपाकारिणी ।
पतस्मिन् विहितेऽपि दुष्करविधौ वेधा विधास्यत्ययं
यत् किञ्चित् पुरतः प्रपत्तुमखिलं रामस्तमप्युत्सुकः ॥ १ ॥

(पुनरवलोक्य साशङ्कम्)

वृक्षे वृक्षे कंठपटलान्युच्चकैर्व्याहैरन्ते,
धावन्त्येते ककुभि ककुभि ध्रुत्करालाः शृगालाः ।
भूयो भूयः क्लमयतितमामश्रमिश्रः समीरः,
अस्तं अस्तं विपिनमधुना यत्स ! कस्मादकस्मात् ? ॥ २ ॥

लक्ष्मणः—(साश्रम्)

यथा अस्तः क्रीडामृगशिशुरयं धावति जवाद्
यथा लीलावर्ही वियदभिमुखं रौति चकितः ।
यथा तूष्णीमास्ते तरलनयनः पञ्जरशुकः
तथा जाने सीताविरहितमिदं काननपदम् ॥ ३ ॥

रामः—(माश्रम्) हा प्रिये वैदेहि ! क मामेकाकिनं सन्त्यज्य गहने वने प्रयाताऽसि ? (इति भणित्वा मूच्छति ।)

लक्ष्मणः—(सनाप्यम्)

प्रवासितस्य पुत्रस्य शोकशङ्कुवशां दशाम् ।

पश्य पश्याऽम्ब कैकेयि ! मोदते येन ते मनः ॥ ४ ॥

रामः—(चेतनामास्थाय)

त्वमेव पत्तिर्मित्रं वा मन्त्री वा चान्धवोऽथवा ।

तदेहि देहि वैदेहि ! मह्यं दुःस्थाय दर्शनम् ॥ ५ ॥

(पुन सर्वैरुत्थम्)

अरण्ये मां त्यक्त्वा हरिण ! हरिणाक्षी क नु गता ?

पराभूतो हृष्ट्या कथयसि न चे मास्म कथय ।

अरे क्रीडाकीर ! त्वमपि वहसे कामपि रुपं

यदेवं तृष्णीकामनुसरसि वाचंयम इव ॥ ६ ॥

लक्ष्मणः—(साश्रम्) आर्य ! किमेतौ तपस्विनौ जानीतः ? तत् कोऽप्यव्यामोहः ? ।

रामः—(समन्ततो विलोक्य)

कुरुयक ! कुतस्तादृग् भूयस्तव स्ववताण्डवं ?

कथयसि कथां कस्य प्रेम्णा पुरः शुकसारिके ! ? ।

षकुल ! मैकुलापीडं कस्ते करिष्यति [साम्प्रतं] ?

स्थितमिव तव क्रीडावर्हिन् ! शिखण्डविमार्जनम् ॥ ७ ॥

रंक्ताशोक ! तमाल ! चम्पकलते ! हिन्ताल ! तालाऽऽश्रमे

गुप्ताकं वयमास्महे चिरमतः कस्मादुपेक्षा मयि ? ।

जाड्यं मुञ्चत दक्षिणाः स्य करुणां दीनेषु धत्त क्षणं

भिक्षां प्राणमयीं प्रयच्छत यत ! वृत क सा जानकी ? ॥ ८ ॥

अनुपकृतयः कामं तृष्णीं दृमा दधताममी

उपकृतवती देवी किञ्चित् पुनस्तव केसर ! ।

त्वमथ कथयोदन्तं तस्याः क सा ? यसतीह किं

क्वचिदपि यनोद्देशे ? केनाप्यथो हठतो हृता ? ॥ ९ ॥

१ कलिवासुदृग् । २ सर्वत्र वृक्षमग्नोपवनम् । ३ कुतला । ४ महतीपकाराः । ५ गण्डवप्रक्षेपेण । ६ षकुल ।

रामः—(लक्ष्मणं प्रति)

श्लथय सपदि दित्सां वत्स ! हस्ताबलम्बे
समुपदिश मनाग् मे वर्त्म भूत्वा पुरोगः ।
जनकपतिसुतास्याम्भोरुहध्यानरोह-
जलतरलिततारं नैतदोजस्रि चक्षुः ॥ १० ॥

[जटायुं प्रति रामवानयम्—]

आर्य ! बृहि रघूद्गहेषु किमियं वृत्तिः पराची विधेः ?
प्रत्यङ्गं तिलेशः शटेन निहतः केनापि शार्तासिना ।
दुष्प्रेक्षस्य निदानमस्य समभूत् पापीयसः पर्वणः
किं न कापि विलोकयतेऽद्य विपिने सा ते वधूर्जानकी ? ॥ ११ ॥

पक्षी—(साक्षेपम्)

अस्त्रं शस्त्रमथो गृहाण किमपि व्यक्तं न ते सम्प्रति
त्राणं प्राणमुपा जटायुपि रुपा साटोपमास्कन्दति ।
मक्षाम्येष विरोधिवीरसमरश्रद्धापुत्राभोगिनः
चञ्चक्षुपुटाश्रमन्थचलनैस्ते स्कन्धचन्धाम्बुधिम् ॥ १२ ॥
[पुत्रा रामो जटायुं प्रति—]

संरम्भं त्यज युद्धवीर ! विकटत्रोदेः किमाडम्बरो ?
दुर्दान्ताहितशिक्षयोः शिथिलय क्षेपं क्षणं पक्षयोः ।
नाऽऽस्ते सङ्गररङ्गनर्तनधुराधुर्यः पुरः कोऽपि ते
पश्योन्मील्य विलोचने ननु निजौ स्निग्धाविमौ राघवौ ॥ १३ ॥

पक्षी—(प्रहारवेदनामभिनीय मन्दस्वरम्)

वेत्से ! मा स्म रुदः प्रवीरविजयश्रद्धालुदोर्विक्रमो-
त्तालर्घ्यालकुलाहितुण्डिकनखः प्राप्तो जटायुः स्वयम् ।
रे क्रव्यादनिपाद ! नन्दसि कियत् त्रौठीकुठारवृटन्-
कण्ठाभोगविसंस्थुलःस्फुरदसिन्यासैः किमेभिस्तव ? ॥ १४ ॥

लक्ष्मणः—(सवाप्यम्) आर्य !

निस्पन्दतां वपुरुपैति यथा समन्तात्,
पक्षौ यथांसशिखरप्रणयानपेक्षौ ।
आलिङ्गति क्षितिमियं च यथा शिरोधि-
जाने तथाऽजनि गतायुरयं जटायुः ॥ १५ ॥

रामः—हा प्रिये वंदेहि ! सी हहा निर्निमित्तवन्धो परोपकारकरसिक्क जटापो !
फासि ? देहि मे प्रतिवचनम् । (—इति मूर्च्छति ।)

[रावणस्य वृश्चिमरुतविराधवेषम्य यनितावेवधारिणं प्रहस्तं याचतो रामवान्यम्—]

न्यासप्रवासमधुना निरवद्यधाम्नि,
व्यालोक्य भास्करकुले प्रथमं कलङ्कम् ।
व्रीडावतो मम भवद्वनितापहाराद्
भूम्ना मतो जनकराजसुतापहारः ॥ १६ ॥

विराधः—परमार्थतः सीतापहार एवायम्, न पत्रलेखापहारः । परव्यसन-
सङ्क्रान्तिदर्पणतलानि हि रघूणां चेतांसि ।

रामः—(सखेदम्)

स्त्रीत्राणमात्रमपि यो न विभुर्विधातुं
सोऽहं निहन्तुमहितान् किमलं भविष्युः ? ।
क्लीषं विचिन्त्य वसुधातलपालनायां
माताऽपि केकयसुता खलु मामपास्यत् ॥ १७ ॥

[रामं प्रति विद्याधरवाक्यम्—]

कैलादाकम्पचणरावणदर्पसर्प-
संस्तम्भनप्रबलजाङ्गलिकैकदोष्णः ।
श्रीवालिनः कपिपतेरनुजो जगत्सु
विख्यातविक्रमगुणाम्भोजनः समस्ति ॥ १८ ॥

रामः—ततः किम् ? ।

विद्याधरः—तस्य सुग्रीवनाम्नो निदेशेन हनुमतः समीपं गत्वा प्रतिनिवृत्तेन
मया चित्राङ्गदेन दृष्टः ।

रामः—जानकीमपहरन् कोऽपि दृष्टः ? ।

विद्याधरः—‘हा रामभद्र ! हा लक्ष्मण !’ इति प्रलयन्तीं जानकीं रावणो
अपहरन् दृष्टः ।

रामः—

राज्यश्रीर्गणिता तृणाय, विदितः क्लेशो न कान्तारभूः,
न ध्यातौ पितरौ, स्मृता न सु हृदो, नोत्कण्ठितं ज्ञातिषु ।
यत्प्रेमाग्निविलग्नमग्नमनसा तद् ब्रह्म लीढं मया,
रक्षस्तां रुदतीं जहार, कठिनः सोऽहं पुनः प्राणिभि ॥ १९ ॥

एतास्ततः कतिपयाः(घे ?)प्रियविप्रयोगे

कालं क्षिपन्ति कुंसुमेपुविकारवन्ध्याः ॥ ७ ॥

[रावण[स्य] प्रभातसमये उद्बुद्धतो(न्तं ?)रविं प्रति वान्प्रम्-]

व्यर्थं स्नापयसे बहूनि कमलान्यादित्य !, तन्मैधिली-
वक्राम्भोरुहमेकमेव यततां स्मेरं विधातुं भवान् ।

स्मेरेऽस्मिन् परितोपकारिणमतिशुद्धं क्षिपायाः पतिं

क्षिप्त्वा त्वां क्षणदास्वपि प्रथयति स्फूर्जत्प्रभं रावणः ॥ ८ ॥

किञ्च -

दिनकर ! कृपयैव प्रेरितश्चेत् तदास्य

व्यतिपज विधुरस्य प्रेयसीं चक्रनाम्नः ।

अथ फलमपि किञ्चित् काङ्क्षसि क्लेशलभ्यं

घटय ननु तदानीं जानकीं रावणस्य ॥ ९ ॥

(रावणः सीतासमीपमागत्य वक्ष्यन्तरितः सीता - त्रिजटयोः परस्परवार्तां शृण्वन्नस्ति ।)

सीता- 'तिअहे ! यदो पद्मुदि अहं आणीदा तदो पद्मुदि अस्थि मे एदम्मि
अहिलासो ।

रावणः - (श्रुत्वा सप्रमोदम्) एतस्मिन् रावणानुसरणेऽस्त्यभिलाषः । केयमनभ्रा
त्पलानां सुधावृष्टिः ? । कोऽयं दुस्तपतपःप्रखतस्य प्राचीनपुण्यविपाकस्य प्रकर्षः ? ।
(त्मानमालोक्य)

॥ अथ चतुर्थोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशति कञ्चुकी ।)

कलकण्ठः—(रावणमुद्दिश्य)

कुक्षामी च हुताशश्च द्वावप्येतौ सहोदरौ ।

एकः सेवकसन्तापी स्वभावः कथमन्यथा ? ॥ १ ॥

शुकनाशः—(कलकण्ठं प्रति) सीता तृणायामपि रावणं नाभिमन्यते ।

कलकण्ठः—कमिष (किमेद) मभिदधासि ?

स्वतो न कश्चन गुरुर्लघुर्वाऽपि न कश्चन ।

उचिताऽनुचिताचारवश्ये गौरव-लाघवे ॥ २ ॥

शुकनाशः—किं पुनः सर्वकर्माण्युद्धिर्देवो न स्वयमेवाऽवबुध्य दुराचारमपजहाति ?

कलकण्ठः—किमिदं पुनरचतुरजनोचितं विपश्चयसि ? ।

अधार्मिकमलावण्यमगुणं मर्मभाषिणम् ।

यः स्वयं स्वं विजानाति तेन वन्ध्या वसुन्धरा ॥ ३ ॥

(नेपथ्ये)

ऐश्वर्यं वैदग्धी सौन्दर्यं तरुणिमा प्रियवियोगः ।

तदिदममूर्च्छां बहिर्विक्लवयति कं न धीरमपि ? ॥ ४ ॥

कलकण्ठः—किमेप लङ्कापतिर्वेदेहीविरहानलाभितापमनुभवति ? ।

(ततः प्रविशति रावण. कुन्तलकश्च ।)

रावणः—कुन्तलक !

दम्भोलिदण्डोऽपि पुरा व्यधत्

बाधां न यस्याऽऽहर्वसौण्डदोषणः ।

तां तस्य सीतां स्मरतः प्रकामं

कामेन का मे न कृता व्यथाऽन्तः ? ॥ ५ ॥

कुन्तलः—(रावणं प्रति)

नवावतारहृदोऽपि मधुस्तस्या मृगीहृशः ।

त्वां विना भूर्भुवःस्यःश्रीकान्त ! कां तनुंतां मुदम् ? ॥ ६ ॥

रावणः—कथयति जानकीवियोगवार्त्तां प्रतिवासरं त्रिजटा—वयं पुनर्न कामपि कामार्तिमुपलक्षयामः ।

कुन्तलकः—किमेवमादिशति देवः ?

प्रायेण पुंसि परिरम्भण-चुम्बनानि

सन्तन्वते[.....]वामहृशां स्मरार्त्तिम् ।

एतास्ततः कतिपयाः(धि?)प्रियविप्रयोगे

कालं क्षिपन्ति कुंसुमेपुविकारचन्ध्याः ॥ ७ ॥

[रावण[स्य] प्रमातृमये उद्वृत्ततो(स्तं ?)रधिं प्रति घान्यम्-]

अर्थं स्नापयसे चहूनि कमलान्यादित्य !, तन्मधिर्ली-

यक्राम्भोरुहमेकमेव यततां स्मेरं विधातुं भवान् ।

स्मेरेऽग्निन् परितोपकारिणमतिक्षुद्रं क्षिपायाः पर्नि

क्षिप्या त्वां क्षणदास्यपि प्रथयति स्फूर्जत्प्रभं रावणः ॥ ८ ॥

किञ्च -

दिनकर ! कृपयैव मेरितश्चेत् तदास्य

दैवतिपज विद्युरस्य प्रेयसीं चक्रनाम्नः ।

अथ फलमपि किञ्चित् काङ्क्षामि क्लेशालम्भं

घटय ननु तदानीं जानकीं रावणस्य ॥ ९ ॥

(रावणः सीतागमीपमागत्य यत्न्यन्तरितः सीता-त्रिनटयोः परस्परधानां शृण्वन्निति ।)

सीता- 'तिअडे ! यदो पद्मदि अहं आर्णाद्रा तदो पद्मदि अदिय मे एदम्मि

अत्थे अदिलामो ।

रावणः- (धुन्या मयमोदम्) एतम्मिन् रावणानुगणेष्वत्यभिधापः । केयमनभ्रा

धरणोऽपलानां मुधाशुष्टिः ? । कोऽयं दृम्नपतपःप्रयुतस्य प्राचीनपुण्यविपाकस्य प्रकर्यः ? ।

(पुनरात्मनान्तराय)

पक्राणि हे ! ह्मत गायन तारतारं,

नेत्राणि ! शुम्पन विहस्य च कर्णपालीम् ।

दोर्थाद्रयः ! कुरुत ताण्डयदम्परं च

श्रीरावणं ननु विदेहसुता रिरंसुः ॥ १० ॥

रावणः- (मत्प्रथममन्तरायरे अत्मानं प्रति)

अपां क्षणमुपेक्ष्य हे मयन राघवं स्नायवं

पुरन्दरपराक्रमग्लपनचमयो पाहयः ! ।

गदि स्फुरन्ति जानकीजघनपीठ-शुद्धम्यन्ती-

कपोलकण्ठक-मननपफकेलिफांनृहृत् ॥ ११ ॥

[इति भणितानन्तरं रावणश्चिन्तयति-]

केयं कालकूटवृष्टिः ?

ददाति रागिणी प्राणान्, आदत्ते द्वेषिणी पुनः ।

रागो वा यदि वा द्वेषः कोऽपि लोकोत्तरः स्त्रियाः ॥ १२ ॥

अन्यत्-

शरनिकरं वर्षत्यापि भगवति मदने घनेऽपि च प्रेमिणि ।

प्रायेण स्त्री कथमपि धैर्यं न जहाति पुरुष इव ॥ १३ ॥

सीता - 'अवि य जीवन्तीं जइ मं अजउत्तो पिच्छे ता सिढिलपिम्मो भवे ।

यतः -

'जम्मि विउत्ताइं पुणो जीवंताइं मिलंति मिहुणाइं ।

पिम्मम्मि तम्मि छेया किं कह वि कयायरा हुंति ? ॥ १४ ॥

रावणः - अयि स्मरनगरनागरिके ! विष्टपट्टिचकोरीचन्द्रिके ! शृङ्गारसमृद्धार-
कल्पामनल्पार्थमेतामेव गाथां भूयोऽप्यभिधाय सुधासारेणाभिपिञ्च श्रवणोत्पलकाननं
दशासस्य ।

(सीता सरोपमधोमुखी तिष्ठति ।)

रावणः - (सप्रमोदम्) कलकण्ठ !

देव्या वक्रमलाञ्छनस्तुलयति श्वेतश्रुतिः पार्वणो,

वाचां पाकमपाकरोत्यलवणोदन्वत्प्रबुद्धा सुधा ।

अम्भोजानि दशोरनश्वरविकाशानि श्रियं विभ्रते,

कम्बुः कण्ठकलां प्रभुः कलयितुं कौदिल्यवन्ध्योदरः ॥ १५ ॥

(सीता प्रति)

हरौ चरति चारकाश्रमतपस्वितां तां शर्चीं,

भुजिंष्यदयितेति यः परिरिरंस्तुमप्यस्तवान् ।

स्वयं स दशकन्धरो विनयवामनैराननैः

स्तुवन् सुदति ! याचते वचनहन्तकारं त्वयि ॥ १६ ॥

सीता - (सरोपं रावणं प्रति) 'पडिहदो सि भयनईणं रघुदुलदेवयाणं पभावेण

रावणः - मुग्धाऽसि दुग्धमुग्धविलोचने !

1) अपि च जीवन्तीं यदि मां आर्यपुत्र प्रेक्षेत तदा शिष्यप्रेमा भवेत् ।

2) यस्मिन् विद्युत्कानि पुनर्जायन्ति मीलन्ति मिथुनानि ।

प्रेमिणि तस्मिन् देशे किं कथमपि कृतादरा भवन्ति ? ॥ १५ ॥

3) प्रतिदूतोऽस्ति भगवतीनां रघुदुलदेवतानां प्रभावेण ।

१ बक्षारसमुद्रोत्पत्त्या । २ कर्मकरप्रियेति । ३ भिक्षाम् ।

रणभुवमधिरूढे यत्र खेलेद्वलानां
शरणमरिकुलानां संयमो वा यमो वा ।
हरिजयमदमैत्रीक्षीवदोर्दण्डखण्डे
विजयिनि मयि तस्मिन् का कथा देवतानाम् ? ॥ १७ ॥

रावणः - (कुन्तलकं प्रति)

देव्याः पयोधरभरश्चिरसंस्तुतस्य
मध्यस्य सेवितुमुपाहितेनीविवृत्तेः ।
दारिद्र्यमेव वितरन् परमुद्धतत्व-
कार्कश्ययोः समुचितं किमु न व्यधत् ? ॥ १८ ॥

रावणः - (सीता प्रति)

यायावरेण किमनेन बनेचरेण
मां स्थावरं वरमुपास्व कुरङ्गनेत्रे ! ।
किं वा स्तुवे तव पुरश्चतुरस्थितीनां
वैदग्ध्यसौरभवती भवती प्रकाण्डम् ॥ १९ ॥

सीता - 'को वि जावरो ? को वि थावरु ? त्ति लक्खणनारायपद्धई करिस्सदि ।

रावणः - (सरोपं चन्द्रहासं परामृश्य)

प्रेमावनद्धृदयः सर्वं लङ्केश्वरः सुवति ! सोढा ।
सोढा न चन्द्रहासः पुनरयमुल्लण्ठवृत्तीनाम् ॥ २० ॥

सीता - (सरोमाञ्चम्) 'भयवं तिहुअणसिरिनिवास चंदहास ! रक्खसकरफरिसम-
लिदाए सीदाए देहि पच्छित्तं । अवणेहि उत्तमंगं । करेहि दुक्खसुक्खं ।

रावणः - (कुन्तलकं प्रति)

सा वीरेषु प्रथमगणना दोर्भृतां सा प्रकाण्डं
स्थात्रां विश्वत्रयविजयिनां जानकी सैव भूमिः ।
दास्यं यस्यां स्पृहयति जगद्युद्धकण्डूभिपग्भि-
दोर्भिर्वद्वाञ्छलिरहरहः सोऽपि लङ्काधिनाथः ॥ २१ ॥

1) कोऽपि यायावर, 2) कोऽपि स्थावर ? इति लक्ष्मणनारायणपद्धति करिष्यति ।

2) भगवन् त्रिभुवनधीनिवास चन्द्रहास ! राक्षसस्पर्शमृदितायै सीतायै देहि प्रायश्चित्तम् । अपनय
उत्तमाङ्गम् । कुरु दुःखमोक्षम् ।

१ श्रीदत्त । २ उपाहिता - आधिता नीतिवृत्तिर्येन । ३ धानुर्धोपेतानां शीघ्रां मत्स्ये वीचक्षण्यवती
त्वमेव प्रधानम् । ४ समररत्नैवैषीः ।

(सीता प्रति)

सेराक्षि ! मां श्रितवती रणरङ्गमह्य-
 मालोकयिष्यसि दृशा शयरं कदाचित् ।
 दोर्दण्डमण्डलतृणीकृतशक्रयुद्धे
 क्रुद्धे पुनर्मयि न ते शयरो न चाहम् ॥ २२ ॥

रावणः—(सविनयम्)

एणाक्षि ! स्मरजीवनौपधिलसह्यावण्यपुण्याकृते !
 सौभाग्यावनि ! मञ्जुभापिणि ! दलद्वन्द्वकमुग्धाधरे ! ।
 अस्मिन् भृत्यलवे निवेशय दृशं हृद्यां प्रसीद प्रिये !
 लङ्काराज्यमुपास्य भूपय ननु स्वर्भुवोर्वैभवम् ॥ २३ ॥

रावणः—(सखेदम्)

लङ्केश्वरे त्रिदशदर्पहरे विरागो
 रागस्तु काननचरे जनकात्मजायाः ।
 सौन्दर्य-विक्रम-कला-विभवानपेक्षः
 प्रेम्णां विचारविमुखः खलु कोऽपि पन्थाः ॥ २४ ॥

(पुन कलकण्ठं प्रति)

आस्तां कण्ठलयः, कृतं जघनभू-नाभि-स्तनोपासनैः,
 सीतायाश्चरणारविन्दरजसां मैत्र्याऽपि ये नाश्रिताः ।
 तेषां पामरचित्तचित्रजनकैर्द्यावापृथिव्योर्जयैः
 कोऽयं नाम वृथा निशाचरपतेदोष्णां मदोपप्लवः ? ॥ २५ ॥

रावणः—(सीता प्रति)

एपोऽस्मि प्रणतः कृपां कुरु पुरस्ते देवि ! घट्टोऽञ्जलि-
 र्दम्भोलिव्रणपत्रलां दशमुखस्यालिङ्ग्य वक्षस्यलीम् ।
 त्रैलोक्यप्रथितानि तानि चरितान्यष्टापदान्दोलन-
 स्वर्गाधीश-सहस्रबाहुविजयप्रायाणि सत्यापय ॥ २६ ॥

॥ इति चतुर्थोऽङ्कः ॥

॥ अथ पञ्चमोऽङ्कः ॥

(नेपथ्ये)

हञ्जीरस्खलदंहिरानतमुखः शक्रोऽपि सान्तःपुरः
पौराणां पुरतः पुरा श्लथकचो बभ्राम यत्रासकृत् ।
आः ! कालस्य हतस्य तस्य वशतः सैपाऽपि लङ्कापुरी
प्रत्यर्थिप्रतिरोधबद्धनिखिलद्वाराऽधुना वर्त्तते ॥ १ ॥

विभीषणः—कथमयमार्यो विपीदति मारीचः ? ।

(प्रविश्य)

मारीचः—

लोकः संवृतहेममण्डनविधिर्नाट्यस्य शिक्षामुचो
निस्तालश्रुतयः, स्थितः स मधुरः सर्वत्र गीतध्वनिः ।
प्राकारो भटसङ्कुलः, प्रतिगृहं प्रत्यर्थियात्राकथा,
देवे सत्यपि रावणे कथमिमां पुष्पाति लङ्का दशाम् ? ॥ २ ॥

रावणः—

आधाय सर्वसुभगां सुमेधसा वेधसा जनकतनयाम् ।
सामग्री न गुणानामियं चृपोद्या श्रुतिर्विहिता ॥ ३ ॥

कलकण्ठः—देव !

रसः कापि कचिद् गन्धो रूपं कचन सुन्दरम् ।
रसो गन्धश्च रूपं च नारङ्गे त्रितयं स्थितम् ॥ ४ ॥
चलकमलबिलासाभ्यासिनी नेत्रपत्रे
दंशनवसनभूमिर्धन्धुजीवं दुनोति ।
स्वरभरपरिरोहत्पाण्डिमारूढगूर्ढ-
द्युतिविजितमृगाङ्गा मोदते गण्डभित्तिः ॥ ५ ॥

अपि च—

वैदेहीपदयुगलीं दृष्टवती भगवती न खलु लक्ष्मीः ।
कथमपरथा निवासप्रीतिं पङ्केसहे कुर्यात् ? ॥ ६ ॥
उपेक्ष्य लवणक्षर्यं, चिरमपास्य तीव्रं तपो,
निरुध्य चपलं मनः, प्रतिनिपिध्य कर्मान्तरम् ।

विरञ्चिरुपदीविधौ चतुरबुद्धिऋद्वौजसं,

दशास्यमुपसेवितुं घटितवान् विदेहात्मजाम् ? ॥ ७ ॥

विभीषणः - (सविनयम्) देव ! किमपि विज्ञपयितुकामोऽस्मि ।

रावणः - विज्ञपय ।

[विभीषणः -]

एकस्यैव वनेचरस्य कपयः सर्वेऽपि यत् पत्तयो-

ऽभूवन् वीरमतल्लिका[ः] प्रतिमुहुस्तन्मेऽन्तरुद्विख्यते ।

विश्वेपूतसवहेतवो न विधयः, कालो हि वैचित्र्यभाग्,

भ्रातः ! शान्तिमुपैहि, नन्दतु चिरं सोऽयं कनिष्ठो जनः ॥ ८ ॥

रावणः - (साक्षर्यम्)

यद्वक्षस्तदृष्टघृष्टरदनं कान्तं निरीक्ष्य क्षणं

चक्षुः कोपकंडारमन्यकरिणीभ्रान्त्या चभूवाऽभ्रमोः ।

कैलासोद्दरणव्रणस्यपुटितस्कन्धस्य तस्याऽऽह्वे

लङ्केन्द्रस्य भयं वयं वनचरात् सम्भाव्य रोमाञ्चिताः ॥ ९ ॥

अपि च -

तामेतां दधते स जिह्वेगपतिः कश्चिद् द्विजिह्वः क्षमां

धादः कोऽपि स कच्छपोऽथ पशवस्ते केऽपि दिग्दन्तिनः ।

वीराद्वैतकथां तथापि वहते नाथः क्षिपाचारिणा-

मित्थं यः सततं विपीदति स किं साध्यो द्विपां रावणः ? ॥ १० ॥

मारीचः - (प्रणम्य)

देव ! प्रसीद भव सर्वजनीनबुद्धि-

नानात्मनीनमनुतिष्ठति तुन्दिलश्रीः ।

वैरद्विकं त्रिजगतो विजहीहि कर्म

शर्माणि संश्रयतु शाश्वतिकानि लङ्का ॥ ११ ॥

रावणः - (साहकारम्) आर्य !

मा भैपीरधिसङ्गरं वनचरं व्यापादयिष्ये, स या

ह्नयान्मां, धिगमद्गलं, न धिगथो व्यापत्तिरप्युत्तमवः ।

मूर्धानः समिधः कृनाः सुरंजिता शम्भ्रानलस्यऽऽह्वे

मत्प्रेम्णा तदिदं विदेहतनया पश्चादपि ध्यास्यति ॥ १२ ॥

१ प्राभृत्तविधौ । २ रक्तम् । ३ देवराजप्रियायाः । ४ भुवम् । ५ सर्वपतिः । ६ शेरः ।

७ "मन्तर्जलचरं माघं कूरं यादोऽभिधीयते" । ८ रक्षारलक्ष्मीकः । ९ विरागाहम् । १० रावणेन ।

रावणः-किञ्च-

वेदमन्यायोजितो येन हरिर्मातङ्गकर्मसु ।

पौलस्त्यस्याऽऽह्वे मल्लः कस्तस्याऽपूर्ववेधसः ? ॥ १३ ॥

सौख्यप्रसुप्तिकविधौ धिपणो नैदीपणः

सौख्योत्तिकः सकलदैत्यमहत्तरश्च ।

लालाटिकास्तदपरे ग्रहराशि-तारा

यस्याप्रियङ्करममुप्य किमस्तु मूर्धाम् ? ॥ १४ ॥

अपि च विचित्राभिप्रायो जनः ।

कैलासोद्घरणं तथा न, न तथा दर्पापहारो हरेः,

नाप्युत्कन्धरहैर्हयेश्वरभुजादम्भोलिभङ्गस्तथा ।

सीताप्रेमविसंस्थुलो दशमुखः स्वैर्मूर्द्धभिर्मेदिनी-

खण्डं मण्डितवान् तदेतदधिकं कीर्त्त्यै यथा भाति नः ॥ १५ ॥

रावणः-(कलकण्ठं प्रति) इत्थं किमिदमरावणोचितं विपञ्चयसि ? ममापि नाम दशकन्धरस्य रिपवः ? ।

अम्भोदाः ! सप्तकृत्वः स्वगयत निखिलं मण्डलं चण्डभानो-

र्देवः श्रीराक्षसेन्द्रो न खलु विपहते पादसंस्पर्शमेव ।

इत्थं यस्य प्रयाणे तुमुलयति दिशः स्वर्गिणां चाटुकार-

स्तं योद्धुं धातुधानाधिपमधिमनसं कोऽभिकाङ्क्षेत् सकर्णः ? ॥ १६ ॥

(पुनः सखेदम्) यदि वा सौविदल्ल !

लूनं वनेचरशिरोर्न शिरो न गाढ-

मासादितो जनकजापरिरम्भकेलिः ।

दम्भोलिकोणकिणचन्द्रकसिर्धर्मलानां,

दोषाणां पुरन्दरजयेन क एष दर्पः ? ॥ १७ ॥

(पुनः सविपादम्)

कियदिदमिति बुद्ध्या दर्पकण्डूलबाहुः

सुरविजयकथाभिर्घातमालम्बते यः ।

मनुजभुजकलाभिर्भाप्यते सोऽपि लङ्का-

पतिरहह ! विपाकः कर्मणां कोऽप्यचिन्त्यः ॥ १८ ॥

१ मुखरात्रिपृच्छकः । २ बृहस्पतिः । ३ कुशलः । ४ सुखातपृच्छकः । ५ शुक्रः । ६ भालपटे
रेषां पृच्छन्ति । ७ रावणस्य । ८ सहस्राहुः । ९ सप्तनाराय, चारस्य मंत्यायाः कृत्वम् । १० राक्षसः ।
११ इष्टिनाम् ।

(पुन सवितर्कम्)

श्लाघ्यः सैव, यदर्थमेवमनिशं सीता परिह्वाम्यति,
 शूरस्य प्रणयादमुष्य खलु सा नास्मभ्यमुत्ताम्यति ।
 व्यारोहत्परिनोप-रोपविकसद्रोमाश्चसान्द्रीभवद्-
 दोष्णां पश्य वनेचरः कथमभूद् वन्द्यश्च निन्द्यश्च नः ? ॥ १९ ॥

विभीषणः-(रावणं प्रति)

डिम्भत्वं वनचारिणोः खरकुलात् प्रत्येति कोऽन्यस्तयो-
 र्वाली यं विनयं व्यधत्त समरे तत्राब्धयः साक्षिणः ।

पाष्ण्या मौलिकिरीटकुट्टनमहं देवः स्वयं दृष्टवान्,

भ्रातः ! ज्ञान्तिमुपैहि सान्त्वय नय-स्थामोदुरौ तौ नरौ ॥ २० ॥

रावणः-(सखेदमिव)

व्याधूतस्फटिकाद्रिसन्धिनिलयानासूत्रयद्भिः पृथून्,

प्रीतिर्या वचसामधाम विदधे स्वःस्वैरिणीनां हृदि ।

वैदेहीपरिरम्भणव्यसनिनो लङ्कापतेः साम्प्रतं,

दोस्तम्भाः शबरेऽपि पश्य दधते ते स्यामदुःस्थां स्थितिम् ॥ २१ ॥

कल्पान्तताण्डविततापकलापचण्ड-

मार्त्तण्डमण्डलविडम्बि विलम्बि चक्रम् ।

दोष्णयत्र यावदमरीकवरीकृतान्ते

तावत् स पकणचरः शबरस्तर्पस्वी ॥ २२ ॥

(नेपथ्ये)

धृत्वा करे दशमुखं सविमानराजं

क्रीडाशकुन्तमिव पञ्जरभाजमाजौ ।

वभ्राम यो जलधिकूलवनस्थलीषु

तस्याहमेप तनयो ननु चन्द्रराशिः ॥ २३ ॥

(प्रविश्य चन्द्रराशिं रावणं प्रणमति ।)

रावणः-(साक्षेपम्) अरे बॅलीमुस ! किमर्थं लङ्कामधिगतवानसि ? ।

[चन्द्रराशिः-] इदमादिशन्ति रामभद्रपादाः ।

रावणः-(चन्द्रहासं परामृश्य सखेदम्)

कोऽप्यस्ति काननचरः, स च रावणाय क्रुद्धः समादिशति दूतमुखेन कृत्यम् ।

श्रीचन्द्रहास ! मुपितेन्द्रवधूविलास ! दृष्टस्त्वया हतविरिञ्चिविचारसारः ॥

चन्द्रराशिः -

तस्य प्रियां दशरथस्य वधूं विदेह-

भक्तुः सुतामभिरिरंसु पिशाचतोकम् ।

श्रीचन्द्रहास ! मुपितेन्द्रवधुविलास !

दृष्टं त्वया हतविरिञ्चिविचारसारम् ॥ २५ ॥

रावणः - (सक्रोधम्) अरे ! पुनरेवं व्याहर ।

(चन्द्रराशिस्तदेव पठति ।)

रावणः -

हित्वा वैनयिकं प्रयात रिपुतां, पुष्णीत रोधं पुरे,

वाचालाः स्त, विधत्त दूतललितं, स्वेच्छाऽपराधेषु वः ।

सर्वस्यापि विकर्मणो दिचिपदां कौपीनदीक्षागुरुः

प्रायश्चित्तमसावसिर्घटयिता श्रीचन्द्रहासो रणे ॥ २६ ॥

[चन्द्रराशेः पश्यत. प्रविश्य वैनतेयः मायापवनञ्जयो रावण प्रति सदैव्यम् -]

यद् भग्नं विपिन, धनुर्धरकलादक्षो यदक्षो हतः,

शिक्षां लम्भयतः क्षपाचरपतेर्यन्मूर्ध्नि दत्तं पदम् ।

यद्वेदमानि परैःशतानि शिशुना क्षुण्णानि कैपेयत-

स्तत् क्षन्तव्यमशेषमेव पुरतस्ते देव ! चन्द्रोऽञ्जलिः ॥ २७ ॥

रावणः - (चन्द्रराशिं प्रति) महावीरतनय ! किमादिशन्ति रामभद्रपादाः ? ।

चन्द्रराशिः - इदमादिशन्ति रामभद्रपादाः -

रक्षोवंशभुवामकृत्यकरणं वेपो न दोषस्ततः

सत्यं ते वयमन्यदारहरणं नानौचितीं वृमहे ।

सीतां मुञ्च शराः खरान्ययमुपो विश्रान्निभातन्वता-

मस्तु स्वस्ति, निशाचरेषु वहतां मन्दोदरी मण्डनम् ॥ २८ ॥

रावणः -

अस्तु स्वस्ति, निशाचरेषु वहतां मन्दोदरी मण्डनम्,

धैदेहीपरिरम्भनिर्भरमुजो घत्तां मुदं रावणः ।

सन्तु म्लेच्छशिशोः सवानरचमूचकस्य रक्ताऽऽम्वै-

लङ्काश्रीदृग्दृष्टेषु पङ्कजदशामापानकेलिक्रमाः ॥ २९ ॥

चन्द्रराशिः - (साक्षेणम्)

सन्तु म्लेच्छशिशोः सवानरचमूचकस्य पण्यत्रिधां

लङ्काश्रीदृग्दृष्टेषु मीधुमलिलैरापानकेलिक्रमाः ।

पौलस्त्यस्य शिरोभिरस्तु दशभिः मौमित्रिपत्रिक्षतैः

किष्किन्नापुरगोपुरेषु विगलद्रक्षोरणं तोरणम् ॥ ३० ॥

[रावणेन त्रिजटाअनुचरीमालतीपार्श्वान्मायामैथिलीरूपं काराव्य चन्द्रराशेः
पश्यन्तस्तत्र सभायामागच्छत इदं वाक्यम्-]

आरोहन्ति दुरारोहं मार्गं मुञ्चन्ति दूरतः ।

योपितः कामिनामर्थं शाखिनामिव वीरुधः ॥ ३१ ॥

पुनः रावणः- (सोपष्टामम्) चन्द्रराशे ! अर्पयिष्यामो जानकीम् । जानकी-
जानिर्देवो रामभद्रः किमपरमादिशति ? ।

चन्द्रराशिः- (सावष्टम्भम्) जानकीजानिर्देवो रामभद्र इदमपरमादिशति-

उदस्तः कैलासो यदथ, शतमन्योर्व्यपहतः

स्मयः सङ्ग्रामे यत्, तदिह ननु साक्षी कथय कः ? ।

प्रतीमो निःशेषं खरकुलनिर्वापप्रतिभुवां

शराणां रे रक्षस्त्वमसि परिसोढा यदि युधि ॥ ३२ ॥

(चन्द्रराशिर्निष्क्रान्तः ।)

रावणः- (कर्णं वत्त्वा ससम्भ्रमम्)

लङ्कायाः किमुरे ! बहिः कलकलः ?

प्रतीहारः-

प्राप्तो रिपुः

रावणः- (सावज्ञम्)

किं शुना-

शीरः कोऽप्यपरो ?

प्रतीहारः-

न, काननचरः,

रावणः- (सलज्जम्)

हुं मा पुरो व्याहृथाः ।

(पुनः सविनयम्)

दोर्दण्डाः ! समुपस्थितं किमपि वः पर्वं त्रपापिच्छिलं,

स्पर्त्तव्योऽस्मादनुग्रहेण विजयो नैन्द्रः क्षणं सम्प्रति ॥ ३३ ॥

(प्रविश्य सम्भ्रान्तः)

शुकनाशः- देव ! राम-कुम्भकर्णयोः शक्रजित्-सुग्रीनयोरपरेपां रक्षसां वनौकसां
च महान् समरसंरम्भो वर्तते ।

रावणः- (सरोपम्) किमद्यापि प्रहस्तः पुष्पकं प्रगुणयति ? ।

(नेपथ्ये)

इदं प्रगुणमेव पुष्पकम्, आरोहतु देवः ।

रावणः- (प्रतीहारं प्रति) दर्शय मार्गम्, येन समराय संरम्भामहे ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ इति पञ्चमोऽङ्कः ॥

॥ अथ षष्ठोऽङ्कः ॥

जाम्बवन्तः—समारुर्णितपूर्वया कृतमपरया कथया, कथय तावत्, भवन्त-
सुपलभ्य प्रथमं किमजनि रजनिचरचक्रार्त्तिनः ? ।

चन्द्रराशिः—

साकृतं किमपि^१ प्रदीप्तमपरं^२ दोलायितं किञ्चन^३
स्तब्धं किञ्चन^४ किञ्चन प्रहसितं^५ किञ्चित् त्रपापांसुरम्^६ ।
किञ्चिद् विस्मितं^७ मन्यदुर्जितं^८ मया^९ किञ्चित्^{१०} किमप्युत्सुकं^{११}
मामालोक्य दशापि रावणमुखान्याप्तानि भिन्नां स्थितिम् ॥ १ ॥
(नेपथ्ये)

हा वत्स त्रिभुवनैरुमल्ल ! हा सोडीरकुञ्जर ! ।

जाम्बवन्तः—(सभायाम्) गोमुख ! किमिदम् ? ।

गोमुखः—(साक्षम्) दिव्यशक्त्या शक्त्या रावणेन लक्ष्मणो वक्षसि ताडितः ।

(ततः प्रविशति राम-सुग्रीवाभ्यां दत्तहस्तावलम्बं शक्तिसक्तपक्षा लक्ष्मण, निभीषण १
अङ्क २ अङ्क ३ हनुमन्त ४ पन्नजय ५ चन्द्रराशि ६ कुन्द ७ कुमुद ८ गवयु ९ गवाक्ष
१० प्रभृतयो वनोरुसश्च ।)

जाम्बवन्तः—(सुग्रीव प्रति) व्यूहमध्यमघ्यास्तां कुमारः ।

जाम्बवन्तः—(विमृश्य) अरे ! ऋषिवीराः कियन्तो विपद्नाः ? ।

वानरः—चतुर्दशायुतानि । (इत्यभिधाय निष्क्रान्त ।)

रामः—वत्स ! किं वाधते ? ।

लक्ष्मणः—(मन्दस्वरम्) न किञ्चित् । (पुनरप्यार्य सुग्रीव प्रति)

वाचः स्वलन्ति गात्राणि शुष्यन्ति भ्रश्यति श्रुतिः ।

याति ध्यामलतां हृष्टिः श्रोत्रं श्रोतुं न काङ्क्षति ॥ २ ॥

रामः—वत्स ! किं वाधते ? ।

(लक्ष्मण वेदनामभिनीय तूष्णीमान्ने ।)

रामः—(साक्षम्) ।

धीरोत्तंस ! पराक्रमैकशरणे, धीरेय ! तेजस्थिनां,

म्याङ्गां धाम !, नृनजविजगरिमायास ! प्रयास ! द्विषाम् ।

गम्भीर ! प्रतिपद्यन्सल ! महात्यागिन् ! शरण्यान्निम !

ज्येष्ठे मन्दति पान्थवे मयि निजे हृष्टया प्रसीद क्षणम् ॥ ३ ॥

१ पृषत् । २ ऊर्षंमुग्म् । ३ अजोमुग्म् । ४ द्वाभि मद्गै पञ्चमुत्तम्, १४०००० ।

संरब्धे प्रतिपन्थिनि प्रतिदिशं वाचंयमो मास्म भूः,
सन्तप्तान् हृदयङ्गमेन वचसा सन्तर्पयास्मान् क्षणम् ।
हेवाकः क्व स ते जगन्नयभयप्रत्यासदीक्षोन्मुखः ?

कायं वीरमृगाङ्क ! कातरकलाशाली रणानुद्यमः ? ॥ ४ ॥

लक्ष्मणः-हनूमन् ! सतूणीरं चार्पं सूर्यहासं चोपानय ।

हनूमन्-इदम् ।

लक्ष्मणः-विभीषण ! पाणी मे योजय ।

(विभीषणस्तथा करोति ।)

लक्ष्मणः-

भ्रातः कार्मुकदण्ड ! मित्र शरधे ! श्रीसूर्यहास प्रभो !

क्षन्तव्यं विनयक्रमातिपतनं कार्यः प्रयत्नस्तथा ।

आर्यः प्रीणयते यथा जनकजामस्मान् धिगात्मम्भरीन्

प्रीणाल्येप विभीषणः खलु यथा लङ्काधिपत्यश्रियम् ॥ ५ ॥

रामः-(ससम्भ्रमम्) वत्स ! किं त्वां व्यथयति ? ।

लक्ष्मणः-आर्य ! चरणाम्भोजप्रणयप्रवासो मां व्यथयति ।

रामः-(साक्षेपम्)

धिग् वाचस्तव मङ्गलप्रशामिनीरिक्ष्वाकुवंशाशिव-

क्षोदिन्यः प्रणयप्रवासविपदं देव्यो हरिष्यन्ति नौ ।

सोढव्यः स पुनर्निमील्य नयने कालः करात्काकृति-

र्यावद्वत्स ! करोति हेतिपटलैर्मा भस्मसात् पाचकः ॥ ६ ॥

विभीषणः-प्रतिहतममङ्गलम् ।

जाम्बवन्तः-देव ! कोऽयं त्रिभुवनामङ्गलप्ररोहहेतुर्व्याहारः ? ।

रामः-अमात्य !

विनाऽप्याजां राज्ञः किल रघुपतेः काननमयं

मया मार्द्वं वत्सः महजविनयादेव समगात् ।

परे लोके यात्रां विदधतममुं यद्यहमनु-

व्रजेयं नो पूष्णः कुलमपतुलं न्यान्मलिनितम् ॥ ७ ॥

[लक्ष्मणस्य शक्तिभेदिनस्य रामं प्रति मुग्धलापनवाक्यम्-]

शुश्रूषांश्रमनो जटत्ययशतश्चापल्यनो पान्थनो

धैर्यात्थेन भुजामदेन ललितारम्भेण मान्थेन या ।

१ इतिवहीकुर । २ निराकरण । ३ ममसं कोदण्डम् । ४ सूर्यस्य इत्यम् । ५ सेवादेवान् ।

वाक्चेतस्तनुभिर्धदस्मि विनयभ्रंशस्पृहां लीडवान्,
आर्येण प्रियवान्धवेन विधुरे तन्मर्षणीयं मयि ॥ ८ ॥

(रामः साक्षं प्रल्पति ।)

विभीषणः - समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

रामः - (सगद्गदम्)

भ्रातर्मां व्यसनाव्धिमग्रमधुना हातुं न ते युज्यते
त्वद्दोर्दण्डवलेन राक्षसकुले ख्यातोऽस्म्यहं विक्रमी ।
द्राग् निद्रां तदिमां विमुञ्च यदहं न्यासीकृतस्तेऽभ्यया
वाष्पाऽव्यक्तगिरा वनाय चलतस्तद् वत्स ! किं विस्मृतम् ? ॥ ९ ॥

लक्ष्मणः - (सकोधम्)

आर्य ! ब्रूहि क एष कानरदशाशंसी शुचां सद्ब्रह्मो ?
दैन्यं मास कृथा वृथा गिरि हहा ! ज्येष्ठे कठोरं वचः ।
धिग् मां वैनयिकातिपातनिरतं कस्कोऽत्र भोः ! सत्वरं
लीढाग्नीः समिधः समाहर हरे येनाऽऽत्मनः कल्मषम् ॥ १० ॥

लक्ष्मणः - (आत्मानं प्रति)

नाऽऽकीर्णा दशकन्धरी पलभुजां पत्युः सिंतैः पँत्रिभि-
र्दत्ता नापि विभीषणाय सुहृदे लङ्काधिपत्यस्थितिः ।
वैदेहीविरहाग्निमग्रमनमो नाऽऽर्यस्य सन्दर्शिता
जातं जन्म वृथा हहा ! रणधुराशौरेयदोष्णोर्मम ॥ ११ ॥

रामः - (सवाष्पम्)

तात ! त्रातः ! सुभटसुभग ! प्रीणयन्त्यौ त्रिलोकी-
मेकं वारं क्षिप मयि दशाधेप वद्धोऽञ्जलिस्ते ।
ज्येष्ठे पन्धौ प्रल्पति पुरो दीनदीनैर्वचोभिर्-
भ्रातर्भ्रातः ! स्वपिपि समरे दीर्घया निद्रया किम् ? ॥ १२ ॥

विभीषणः - (साक्षेणं रामं प्रति)

दुःखपत्यस्तमम्बन्धान् पन्धुमृत्युर्मुनीनपि ।
प्रेमायनद्रमनसः किं पुनर्गृहमेधिनः ? ॥ १३ ॥

रामः - (मागम्)

योद्धारो रणरद्गमद्वकपयः फाहन्ति ते विक्रमं
शेषे तान ! किमय राक्षसचमूचके युधं प्राप्स्यति ।

उत्तिष्ठ स्मर रक्षसो दशमुखीसंहारिणं पत्रिणं

वैदेही यदियं हृता परिभव. सोऽयं न वत्सस्य किम्? ॥ १४ ॥

रामः—(सनेकलयम्) तहि यापन्निद्रायति कुमारस्तापदहं पितृभ्यो गत्वा समर-
सङ्कर्यां विज्ञपयामि ।

(पुनर्लक्ष्मण प्रति)

वत्स ! त्वां समरे विहाय निहतं यातेन तां स्वां पुरीं

मातुस्त्वन्मुखवीक्षणोत्सुकदृशः किं ब्रूहि वाच्यं मया ? ।

व्यक्तं मे वदनं न पश्यति पुरा बन्धुक्षयाधायिनः

कौशल्याऽपि रघूद्भवः किमपरं ? सर्वोऽपि लज्जिष्यते ॥ १५ ॥

मातः ! क्षत्रियपक्षपातनिरते भूदेवते ! भ्रातरौ

सूर्याचन्द्रमसौ ! सखे ग्रहगण ! व्यालम्य लम्बां कृपाम् ।

लङ्कां दत्त विभीषणाय, दिशत क्षेमाणि सौमित्रये,

भिक्षां प्राणमयीं प्रयच्छत शुचा क्षामाय रामाय च ॥ १६ ॥

(नेपथ्ये)

शक्तिप्रोतमवेक्ष्य लक्ष्मणमयं वक्षःकपाटोदरं

देवः श्रीरघुसन्ततिप्रसविता प्रम्लानवक्राम्बुजः ।

शल्योद्धारविधापिनीं मृगयितुं स्फूर्जत्प्रभामौपर्धिं

कामप्यश्नति पश्चिमाचलवनक्षोर्णि प्रभाणां पतिः ॥ १७ ॥

जाम्बवन्तः—शुभोदकं मागधः पठितरान् । तदिदानीं शुचमपहाय क्षणं
सद्दामश्रमोऽतिगद्यताम् ।

रामः—यदावेदयति मन्त्री तदस्तु ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ इति पद्योऽङ्कः ॥

॥ अथ सप्तमोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशति रावणः सीता त्रिजटे मालतीप्रभृतिकश्च परिवारः ।)

रावणः -

दुष्कीर्तिर्नघलङ्घिनां निरुपमः कोऽपि स्तनाडम्बरो

लोकः शोकपरः पुरस्य कटिरि ! स्फारा नितम्बस्थली ।

ज्ञातेयं जनता जहाति पुरतो चाचां सुधा सा मुधा

धर्मध्वंसकृनामयोगतिरसून् धिग् मे विना जानकीम् ॥ १ ॥

(विमृश्य) त्रिजटे ! क्लेशकण्टकिलेऽपि जानकीसम्पर्कपर्वणि कथङ्कारमतितरा-

मुत्कण्ठते दशकन्धरस्य चेतः ? ।

त्रिजटा - ^१भद्रा !

सयणं विसमं हिअयं ससज्जसं संगमो विरलविरलो ।

अवरु चिअ को वि रसो तह वि हु पच्छन्नसुरयस्स ॥ २ ॥

चन्द्रराशिः - (रावण प्रति) देव ! विशल्याकरस्पर्शेन निःशल्यवक्षा लक्ष्मणः

समजनि ।

रावणः - (साक्षेपम्)

स्येयान् कल्पय संकथामधिवपुः कोऽयं पृथुर्वेपथुः ?

शक्तिर्लक्ष्मणवक्षसो निरगमन्नो रक्षसां वक्षसः ।

भूयासुर्जयिनश्चिरं सुरसमित्पौरोगवा वाहवो

लङ्केन्द्रस्य पुनर्द्विपां दलयिता श्रीचन्द्रहासो मदम् ॥ ३ ॥

(नेष्ये)

कृत्याकृत्यविचारसारविदुरोऽप्यामुष्मिकानैहिकान्

प्रत्यूहान् फलयन्नपि स्वचरितैर्भूम्ना विपीदन्नपि ।

किञ्चित् प्रेम तदाऽऽविरंस्ति गहनं सा चेन्द्रियाणां स्थितिः

काऽपि म्यैरचरी यतः श्रुथयति न्यायस्य मुद्रां जनः ॥ ४ ॥

१) भते ।

तदन विपन इदयं मयाप्यम गहना विगत.वगत ।

अत एव कोऽपि रम ल्यापि मनु प्ररुत्तमुत्तम्य ॥ २ ॥

१ शक्तिर्लक्ष्मणः । २ कथम् । ३ मनु । ४ देवतासाक्षेपम्, प्रथमा इति भाष्यम् । ५ प्रकटीकरणम् ।

मयः—(मन्दोदरीं प्रति) वन्से !

उल्लुण्ठवण्ठनटपेटकसूत्रधारः

सीताम्वयद्ब्रह्महयग्रहिलः पतिस्ते ।

अस्मादृशां किमधुना मेधुना समिद्ध-

कामेन्धनान्धलमतिः स गिरः शृणोति ? ॥ ५ ॥

मयः—(रावणं प्रति)

न खलु तनुने देवः कीर्त्तरनौपयिकीः क्रियाः

स्वयमपि ततो वाच्यं किञ्चिच्चकास्ति न मादृशाम् ।

उचितमनिगं श्रोतुं भृश्या नया-ऽनयदृश्वनां,

तदपि जरतां रक्षोवंशप्रियङ्करिणीर्गिरः ॥ ६ ॥

मारीचः—

विन्दन्तु सांहार्दमथाप्यमौहदं

महीभुजः स्वैरविहारचेतसः ।

अंतामसीमर्हति शंसितुं पथैः

परो रजोभिः सचिवः पुनः क्रियाम् ॥ ७ ॥

रावण —(सप्रमोदम्)

यथारुचितमुच्यतां किमसुखाकरं वर्त्मनः ?

प्रियाकरमुपासितुं प्रवयसां वयं कर्मठाः ।

हठादपि निपादिनो गजमिवोन्मदिष्णुं नृपं

प्रंतीपयितुमुत्पथादनिशमीशंते मन्त्रिणः ॥ ८ ॥

मयः—देव ! सीतापहारमतितरां जुगुप्सते लङ्कालोकः ।

रावणः—(सावहेलम्)

अविदितपथः प्रेम्णां बाह्योऽनुरागरुजां जडो

वदतु दयितामैत्रीवन्ध्यो यथाप्रतिभं जनः ।

मम पुनरियं सीता राज्यं सुखं विभवः प्रियं

हृदयमस्यो भिन्नं चन्द्र रतिर्घृतिरुत्सवः ॥ ९ ॥

(पुन सखेदम्) आर्य ! किमेकमस्य पामरप्रकृतेर्लङ्कालोकस्य विचारचातुरीर्मु-

ख्यमुद्गावयामि ? ।

अस्यां प्रेमगमेव वाग्मनसघोरुत्तीर्णमन्यस्य चेद्

वैदेह्यां नयनैकलेख्यलवणप्रारोहभूमौ भवेत् ।

कापेयं परिरभ्य स प्रकटयल्लुण्ठभूयं हठात्

किञ्चित्कामितमादधीत कृनयान् वेधास्तु मां रावणम् ॥ १० ॥

अपरथा पुनरार्य ! -

अहंयुनिकराग्रणीरवगणय्य धर्मार्गलां
 प्रसह्य यदि जानकीमभिरमेत लङ्कापतिः ।
 अमुष्य ननु रोदसीविजयजिष्णुदोष्णः संमि-
 न्मृगत्रयरसिकस्तदा क इह नाम वैतैण्डिकः ? ॥ ११ ॥
 अनुचितमिदं विन्द्याल्लोकश्चिरादयशो दिशो
 व्यथयतु नयभ्रंशादास्तां जगद् ग्रहिलेन्द्रियम् ।
 बलपरिमलक्रीतीं स्वर्भूर्भुवस्त्रितयीं पुनः
 वैदुतृणमहं मन्ये सीतामुखेन्दुवियोजितः ॥ १२ ॥

मारीचः -

खण्डय न्यायतेजोभिः शौर ! कौलीनदुर्दिनम् ।
 अनीतिधूमरी हन्ति यशश्चूताग्रमञ्जरीम् ॥ १३ ॥

मयः -

प्रसृमरवलिबन्धो भूर्भुवःस्वस्त्रयेऽस्मि-
 न्नमरनगरनाथोन्माथवाणिज्यजन्म ।
 परयुवतिरिरंसाघोरहृत्जीरबन्धै-
 र्विधुरयसि मुदैव स्वं यशो हा ! किमेतत् ? ॥ १४ ॥

रावणः - (सरोपम्)

परयुवतिरसाविति प्रलापो
 नियतमयं तव विस्त्रंसाप्रमादः ।

उदवहमहमेव पूर्वमेतां
 ननु मनसा शबरः करेण पश्चात् ॥ १५ ॥

मयः - (सविनयम्)

अस्मत्प्रार्थनया, कलङ्कभयतः, सद्व्याघरक्षाकृते,
 धर्मध्वंसविमर्शनात्, किमपरं ? शत्रोः प्रतापेक्षणात् ।
 रक्षःसन्ततिराक्षसीं जनकजां मुञ्च, प्रसादं कुरु,
 भ्रातस्ते विहितोऽञ्जलिः, किमु नयस्येतां क्षयं बन्धुताम् ? ॥ १६ ॥

रावणः - (सरोपसम्भ्रमम्)

अपात्रं शत्रूणां त्रिदशपुरवीरस्मयचय
 व्ययद्युतक्रीडासभिकतरवारिर्दशशिराः ।

खलुत्तवा वैदेहीत्यजनमपटक्षीणमपरं
किमप्यार्यः कार्यं दिशतु नयवाचालहृदयः ॥ १७ ॥
(पुन. सदर्पम्)

न मर्त्यो दैत्यो वा त्रिदश इति वा ज्ञातुमुचितो
दशग्रीवस्तेजःप्रकृति परमं ब्रह्म किमपि ।
तदेतस्मै हेलातुलितगुरुशैलाय शयर-
प्रतापप्रागल्भीप्रथनमखिलं भस्मनि हुतम् ॥ १८ ॥
(नेफये)

परोलक्षाः ध्रुवणा रजनिचरवीरैः कपिभटाः
कनीयांसं शक्तिर्यमशरणमाधत्त शयरम् ।
निजामिच्छां म्लेच्छेऽप्रथयदध वर्षीयसि शिखी
प्रतापप्रागल्भी कटरि ! हरिजेतुर्विजयते ॥ १९ ॥
रावणः—(समाकर्ष्य सहर्षविपादम्)

सुधासारैः सिञ्चन् श्रुतिकुवलयान्याभ्युदयिकै-
रकस्मादस्माकं तिलकयति शौर्यं किमपि कः ? ।
हहा ! नीचैर्वृत्तिः सुरनगरलुण्ठाक्रमहसो
दशग्रीवस्यायं वनचरजयः कः परिपणः ? ॥ २० ॥

[सुकेनोः गार्ध्याङ् रावणेन कारितमिदं कृतं विभीषणवाक्यम् ।]
सेवाश्राद्धसुपर्वकोटिसुकुर्दप्रग्रीववैहासिका
ग्लानिं वैनयिकस्य कौणपपतेः पादाः सहन्तां मयि ।

येषां सद्भरसंयतप्रियतमत्राणाय याञ्जानम-
त्पौलोमीतिलकोऽत्यजन्मृगमदो रक्षामपीलाञ्छनम् ॥ २१ ॥
मयः—(सोरस्ताडमुच्चैः स्वरम्)

लङ्कां त्रिःसप्तकृत्वः प्रतिदिशमरयोऽरौत्सुरण्डीरदोषेणः
काण्डीरान् कान्दिर्शकान् कृपत विपमयान् लुण्ठयामासुराशु ।
गोष्ठे शूरत्वमेयं पुनरसिकुहनाताण्डवैर्नर्त्तयन्तः
कटं कटं हताः स्मः समजनि रजनीचारिवंशो निरंशैः ॥ २२ ॥
रावणः—(सखेदम्)

दर्पं संवृणु चन्द्रहास ! रभसः कोऽयं भ्रुवोर्भ्रुकुटौ ?
हेवाकं विजहीत विश्वविजितौ नाद्यापि किं चाह्वः ? ।

१ अलं वैदेहीत्यजनस्य वचनेन । २ पङ्क्तिर्नयनैर्दय्य रहस्यं पटक्षीणम्, तद्विपरीतमपटक्षीणम् ।
३ रावणस्य । ४ गर्भं । ५ देव । ६ सुकुटशिवर । ७ एकविंशतिवारात् । ८ रदितवन्तः ।
९ समर्षवाहन् । १० धनुष्मत । ११ नित्यवव । १२ भ्रुकुटिविषये ।

तां लङ्कामरुधन् पुलीन्द्रकपयः त्रिःसप्तकृत्वः पति-
वीरम्मन्यभुजोन्मदिष्णुहृदयो यस्याः स्वयं रावणः ॥ २३ ॥
(पुनः सोपशमम्) आर्य ! शान्तो भूत्वा नियोजय, किमार्थहामः ? ।

मयः—

मुच्यतां मैथिली, सन्धिः सार्द्धमस्तु रघूञ्जवा ।
भवतु स्वस्ति लङ्कायै, ज्ञातयः सुखमासताम् ॥ २४ ॥

रावणः—(मन्दोदरीं प्रति)

इहाऽऽनीता सीता यदनुचितमेकं तदभवद्,
द्वितीयं यद् भर्तुर्न पुनरुपनीता वनजुपः ।
इदं तार्त्तीपीकं भवति पुरोधप्रतिभिया
समर्प्येतां सन्धिं घटयति यदीशः पलभुजाम् ॥ २५ ॥

अपि च देवि !

खङ्गविम्वच्छलाद् यस्य स्वात्मैवाधिर्मृगं द्विपन् ।
निष्ठितारिः स सन्धत्ते रावणः किं वनेचरान् ? ॥ २६ ॥
प्रत्यग्रयौवनभुजार्गलसाहसिक्य-
कन्धाभिराभिरलमय पटद्वरीभिः ।
उद्गुद्वार्द्धकभिदेलिमबाहुदण्ड-
पण्डोचितं किमपि वृत्तमुदाहरस्व ॥ २७ ॥

मन्दोदरी—(रावणस्य पादौ शिरसि निधाय सदैव्यम्) 'अञ्जउत्त ! जं तादौ
विन्नवेदि तं पडिवजसु ।

रावणः—देवि ! मुञ्च मुञ्च, प्रतिपन्नस्ते कदाग्रहः । (पुनः सोपशमम्)
कस्कोऽत्र ?

(प्रविश्य)

कुन्दः—आदिशतु देवः ।

रावणः—

व्रज कुन्दः ! सन्धिघटनाहेतोः
(पुनः सरोप चन्द्रहासं परामृश्य)

अरे मां शठः !

गौर्यात् कोऽश्लथयत् ?

(मयादयः सर्वे ममयं तिरोदधते ।)

1) आर्यपुत्र । यद् भ्राता विश्वरति तद् प्रतिपद्यम् ।

१ किं कुर्मः ? । २ मनीषम् । ३ अधिमृधि-अधिमडारम् । ४ जीर्णमिः । ५ अथमचरोत् ।

रावणः—(पार्श्वतो विलोम्य)

कथं न मविधे कोऽप्यस्यहं केवलः ।
(सवितर्कम्)

कोऽहम् ?

(विनिश्चित्य)

हुं ननु रावणः
(सविमर्गम्)

किमिदम् ?

(विनिश्चित्य)

आः ! सन्धापरैः

(सगर्भम्)

रावणः

सन्धत्ते द्विपतः

(सनिर्वेदम्)

प्रतीच्छति न किं ? काङ्क्षन् प्रियां जानकीम् ॥ २८ ॥

[एण्डितवृत्तमिदं काव्यम् ।]

क्रूरः—देव ! प्रतिपक्षभयातुलमवेक्ष्य राजकुलं शक्रपदातयः स्वं वन्दिलोऽरुम-
पहृत्य गताः ।

रावणः—(साक्षेपम्)

दशास्ये दास्याय स्पृहयति विदेहेन्द्रदुहितुः

स शक्रः स्वं लोकं हरति, हरतां, किन्तु रुचिरम् ? ।

कृतार्थं त्वेतस्मिन्नमरनगरी किञ्चिदपि यद्

विगाहेत स्वास्थ्यं तदथ यदि चक्रं कलयति ॥ २९ ॥

रावणः—(मय प्रति साक्षेपम्)

“दशास्ये दास्याय स्पृहयति विदेहेन्द्रदुहितुः” ।

पश्चादपि सन्धानमाधास्यामः । साम्प्रतं पुनः—

त्वं तूर्णमानुषादिकं त्रिदिवाङ्गनानां

श्रीकुम्भकर्णमुत शक्रजितं विधेहि ।

येन क्षिपाचरपतेः पुरुहूतकान्ता-

हृक्षीरहेपितसुधां श्रुतयः पिबन्ति ॥ ३० ॥

(पुन क्रूर प्रति सदर्पम्) माम् क्षिपादनिपादं स्पृश ।

सुरसमरसरस्वत्कर्णधारे कुमारे
हरिजिति यदि वा श्रीकुम्भकर्णेऽभ्यमित्रे ।

पुनरमरवधूटीघोरहृत्सीरहेपा-
कवचनिचुलिताङ्गी गुप्तिरन्धम्भविष्णुः ॥ ३१ ॥

बलत्ने समरसंरम्भे कुमारः शक्रजित् कुम्भकर्णश्च वनेचर कपिभिर्नियम्य गृहीतौ ।
(इति श्रवणानन्तरम्)

रावणः—(सखेदम्)

हुं शक्रः स जितो जितो धृतधृतः कैलासशैलोऽम्बरे
क्रान्तं क्रान्तमिदं जगत् प्रतिभटप्रावासिकैर्बाहुभिः ।

येयं बन्धु-तनूजबन्धनकथा लङ्कापतेर्जीवतः
कर्णेणु प्रथते किमेकमनयाऽङ्गीतं न विस्फूर्जितम् ? ॥ ३२ ॥

(पुनः साक्षेपम्)

याज्ञां संवृणु देवि ! दुर्दमधुराधुर्यस्य लङ्कापते-
वीरस्याऽसि सधर्मिणी करुणया किं बान्धवद्वेषिणि ? ।

ज्वालामांसलचन्द्रहासकुलिशाब्ज्यालीढकण्ठस्थला-
दुत्कृत्तस्य वनान्तचारिशिरसः सन्धि विधातास्पहे ॥ ३३ ॥

(पुनरूर्ध्वगवलेक्य साशङ्कम्)

केशाँकेशि किमम्बरे दिविपदां स्थानार्थिनां ? मागधैः
प्रेर्यन्ते किमभिक्रमार्थमधिकं रक्षश्चमूचारिणः ? ।

आश्वीयस्य च हास्तिकस्य च रजः काष्ठाः स्तृणीते कथं ?
कस्मात् कार्षिकिकान्यहम्प्रथिमिकां साङ्गामिकां विभ्रति ? ॥ ३४ ॥

(नेपथ्ये)

वीरास्त्रस्यत रे ! रणं सुरवधूनेत्रप्रियम्भावुकः
स्कन्धाभोगभयङ्करो रघुपतिः सोऽयं स्वयं क्रामति ।

पद्मणाशनिदर्शिणेर्मधमं नीनिष्ठैर्घूत रक्तारुणं
भूयोऽपि ग्लंपयाञ्चकार मरुतस्तत् कौम्भकर्णं वपुः ? ॥ ३५ ॥

सीता—(सहर्षम्) 'तिअडे ! अञ्जउत्तवन्नणासवणेण चिरा निव्याविदु म्हि ।

1) निजटे ! आर्यपुनवर्णनाप्रथणेन विराद् निर्वापिताऽस्मि ।

१ समुद्रः । २ अयदाः । ३ वेदौश्च वेदौश्च प्रहृतर युद्धं घृत्तं वेदावेति । ४ विप्रमार्थम् । ५ अश्वानां समूह आश्वीयम् । ६ दिशा आच्छादयति । ७ कार्षिकिकानां समूहाः । ८ अमियः प्रियो मयति । ९ "दक्षिणोर्मा तु समुद्रो यो व्याभेर्दक्षिणे क्षतः" । १० नाडी । ११ निर्गत । १२ क्षयमनयन् । १३ याताम् ।

कृपाणः क्षुन्दानः पुनरयमरातीनपचृणः

शृणिर्निखिंशानां जगति भवितुं कः परिवृढः ? ॥ १२ ॥

रामः- (सम्प्लगमिव) अरे पारदारिक ! वीरसौरमेय !

चापाचार्यकमेप लक्ष्मणभुजः सन्तन्य नाडिन्धमै-
र्यावन्नास्थिघनाः कपत्युपनवाः कण्ठस्यलीः सायकैः ।

तावन्मुञ्च पिशाचिकां रणरसोदन्यां वराकी सुत-
व्यापत्तिव्यसनानभिजनयना सन्तिष्ठतां कैकसी ॥ १३ ॥

रावणः- (सरोपम्) अरे म्लेच्छाधम ! दशकन्धरस्य मातरमधिक्षिपसि ? । गृहाण
शस्त्रम् । इदानीमेव न भ्रसि ।

(नेपथ्ये)

विरम विरम बन्धो ! साहसिक्यादमुष्माद्

विमृश रघुपु कस्ते शस्त्रहेवाकपाकः ? ।

अमरनगरलक्ष्मीलुण्टनाह्वम्भविष्णुः

क्षितिवलयविहारी हार्यते किं प्रतापः ? ॥ १४ ॥

रावणः- कथमयं बान्धवाधमो दुरात्मा त्विमीपणो मां दशकन्धरमनुशास्ति ? ।
(पुनरुच्चै स्वस्)

आः पाप ! ज्ञातिहत्यानिचैलितवदन ! भ्रातृबन्धोः स्ववंश-
प्रभ्रंशस्थूललक्ष ! श्रुतिपु मम गिरः पांशुराः किं तनोपि ? ।

रे रे ! सोदर्य ! लज्जाञ्जरविधुरभुजो रावणस्त्वां तितिक्षु-
र्वालाजिह्वालधारस्त्वयि पुनरनुजे चन्द्रहासो नृशंसः ॥ १५ ॥
(आकाशे)

अलं संरम्भेण त्यजत समराडम्बररुजं

यदर्थं क्लेशोऽयं तदभवदपन्थाः खलु वृशाम् ।

रामः- (ससम्भ्रमम्) वत्स लक्ष्मण ! किमिदम् ? ।

लक्ष्मणः- देवीप्राणियम् ? ।

रामः- किमर्थमयमम्प्राकं क्लेशः ? ।

लक्ष्मणः- सीतार्थम् ।

रामः- तत् किं सीता वृशामपन्थाः ? ।

लक्ष्मणः- स्फुटं नागच्छामि ।

[एतान्येव वाक्यानि रावणस्य प्रहस्तं प्रति ।]

{ अङ्कतः । २ वा । ३ आचार्यमर्म । ४ वाक्ये । ५ आच्छादित । ६ सहिष्णु ।
रघु० ना० ९

लक्ष्मणः—(साधिक्षेपेन) अरे पाण्डारिक !

नृपतिविनतिशिक्षामत्रदीक्षापवित्र-

स्त्रिजगदभयदुर्ग जानकीजानिरेपः ।

अनधिगतचराणां फांतुकी घन्धनानां

यमधिरणमपदयत् कुम्भकणोंऽपि धीरः ॥ ७ ॥

रावणः—(अनाकर्णितेन गम प्रति) अरे घनेचर ! विरम विरम नमसंस्माम् ।

न सलु पात्रं लद्वापतिर्मर्त्यविभ्रमाणाम् ।

आसन्नकोनविंशैः क्षितिभृति गगनान्तधृते येन दोर्भिः

सौवप्रग्रीचमालाकरणिमुपनयान्याननानि श्रयन्ते ।

तर्मिन्त्रैलोरुयवीरस्वयविजयमयीमभ्यमित्रप्रशस्ति

धिभ्राणे स्वर्गराजोऽप्यजनि घहुरेजः किं पुनर्मर्त्यडिम्भः ? ॥८॥

लक्ष्मणः—(सोपहासम्)

विगाढान्तःसारः स जगति कुबेरक्षितिधरः,

पिशाचः सावजं क्षिपति यमभिव्योम भुजया ।

पिशाचोऽपि ज्ञातः स च विकचवीरव्रतचण-

स्तदुत्क्षेपेणापि स्पृशति हृदि दर्पं किमपि यः ॥ ९ ॥

रावणः—अरे कृपकृच्छप ! अनभिन्नोऽसि दाशरुन्धरीणां वीरचर्याणाम् ।

अनिमिपभूयमनिन्दन् मघवा यदसिस्फुलिङ्गनिचिताक्षः ।

एकधुरस्तस्य पुरः समराङ्गणरङ्गिणः कः स्यात् ? ॥ १० ॥

रामः—(सावहेलम्)

जीर्यन्मर्कटखेटलुण्डितभुजव्यूहाचलेपेन यः

क्रव्यादेन नियम्य चारककुटीक्रोडाकुटुम्बीकृतः ।

सुत्रामा हतकः स नाकखलपूस्तक्षेपंगर्भैरधो

काकुस्थेषु किमेषु रोहति चमत्काराङ्कुरः स्फूर्जितैः ? ॥ ११ ॥

रावणः—(चन्द्रहास परामृश्य) अरे अलीकभुजशौण्डीर्यदर्प ! वृथा आत्मान-
मुपसंहरसि ।

न शक्तिः मौमिर्त्रिं यदकृत कृतान्तप्रणयितां

नियन्त्री तत्राभूजनकपतिपुत्रीविधुरता ।

१ आसन्नकोनविंशैर्येषाम्, विंशतिरित्यर्थे । २ कैलासे । ३ कपिशौर्यकभ्रेणिमादस्य ।

४ उप-सर्मापि नव येषां तानि उपनयानि, दश हत्यर्थे । ५ इदम् परियमास राजो बहुरजः । ६ अन्तर्निर्भरः ।

७ कैलास । ८ जीर्यता-वृद्धेन मर्कटखेटेन अघमेन वालिना लुण्डितो भुजव्यूहाचलेपो-गर्वो यस्य स तेन ।

९ इन्द्रः । १० तस्य-इन्द्रस्य क्षेप-निन्दा गर्भे येषां तैः ।

कृपाणः क्षुन्दानः पुनरयमरातीनपघृणः

शृणिनिस्त्रिंशानां जगति भवितुं कः परिवृढः ? ॥ १२ ॥

रामः- (सङ्कल्पमिव) अरे पारदारिक ! वीरसौरमेय !

चापाचार्यकमेप लक्ष्मणभुजः सन्तन्य नाडिन्धमै-
र्यावज्ञास्थिघनाः कपत्युपनवाः कण्ठस्थलीः सायकैः ।

तावन्मुञ्च पिशाचिकां रणरसोदन्यां वराकी सुत-
व्यापत्तिव्यसनानभिज्ञनयना सन्तिष्ठतां कैकसी ॥ १३ ॥

रावणः- (सरोपम्) अरे म्लेच्छाधम ! दशकन्धरस्य मातरमधिक्षिपसि ? । गृहाण
शस्त्रम् । इदानीमेप न भवसि ।

(नेपथ्ये)

विरम विरम बन्धो ! साहसिकयादमुष्माद्

विमृश रघुपु कस्ते शस्त्रहेवाकपाकः ? ।

अमरनगरलक्ष्मीलुण्टनाह्यम्भविष्णुः

क्षितिवलयविहारी हार्यते किं प्रतापः ? ॥ १४ ॥

रावणः- कथमयं बान्धवाधमो दुरात्मा विभीषणो मां दशकन्धरमनुशास्ति ? ।

(पुनरुचै स्वरम्)

आः पाप ! ज्ञातिहत्यानिचुलितवदन ! भ्रातृबन्धोः स्ववंश-
प्रभ्रंशस्थूललक्ष ! श्रुतिषु मम गिरः पांशुराः किं तनोपि ? ।

रे रे ! सोदर्य ! लज्जाञ्जरविधुरभुजो रावणस्त्वां तितिक्षु-
र्वालाजिहालधारस्त्वयि पुनरनुजे चन्द्रहासो नृशंसः ॥ १५ ॥

(जाफाशे)

अलं संरम्भेण त्यजत समराडम्बररुजं

यदर्थं क्लेशोऽयं तदभवदपन्थाः खलु वृशाम् ।

रामः- (सप्तभ्रमम्) वरस लक्ष्मण ! किमिदम् ? ।

लक्ष्मणः- देवीनागियम् ? ।

रामः- किमर्थमयमस्माकं क्लेशः ? ।

लक्ष्मणः- सीतार्थम् ।

रामः- तम् किं सीता द्यनामपन्थाः ? ।

लक्ष्मणः- स्फुटं नागच्छामि ।

[एतान्येष वाक्यानि रावणस्य प्रहस्तं प्रति ।]

(पुनराकाशे)

स एवैकः श्लाघ्यो रघुपतिरसौ यस्य चिरहे

हृदा हा ! वैदेहीं तृणमिव जहौ जीवितमपि ॥ १६ ॥

रामः-हा प्रिये वैदेहि ! कासि ? । देहि मे प्रतिवचनम् । (इति मूर्च्छति ।)

(सुग्रीव-हनुमदादयश्चन्द्रनादीन् कुर्वन्ति ।)

रावणः-(रामं प्रति सगर्वम्)

अनायुधकरं परं सुरपुरन्निग्रहास्यद्रुहो

निहन्तुमधिसङ्गरं न खलु शिक्षिता बाहवः ।

धनुः स्मर धनुः स्मर द्रुतमतः परं प्राणित-

प्रथां न तव मृष्यते शवरडिम्भ रे ! रावणः ॥ १७ ॥

रामः-(साक्षेपम्)

रे रे ऋच्यादखेट ! प्रतिसुभटघटागर्वसर्वङ्कपाणां

काकुस्थानां संमीके प्रहरणविरहं बाहवः किं श्रयन्ते ? ।

एते सन्त्येव देवद्विरदमदमुपः कुम्भकर्णस्य मैत्र्या

लब्धास्वादाः पलादासृजि तव रुधिरं पातुमुत्काः पृषत्काः ॥१८॥

रावणः-(चन्द्रहासमादाय)

रुन्धानो व्योमरन्ध्रं स्फुरदनलकणैर्दक्षिणेर्माणि मर्मा-

ण्यातन्वानस्त्रिलोकीवल्यभुजभृतां दुर्निवारैः प्रहारैः ।

पायं पायं वनान्तश्चररुधिरजलान्यस्तु धाराकरालः

कल्पान्तभ्रान्तकालभ्रकुटिसहचरश्चन्द्रहासो महासिः ॥ १९ ॥

माल्यवान्-वत्स !

विरञ्चिः संसोढा न च चिरमपारस्य महसो

न च ग्लानेः पात्रं समरमुवि लङ्कापरिवृढः ।

तदेतन्निःशङ्कं द्वयमपि न विद्मः पुनरिदं

विरञ्चिः साधीवान् ? किमयमुत लङ्कापरिवृढः ? ॥ २० ॥

शुकः-आर्य ! सुरलीदुर्ललितयो राम-रावणयोः कस्य विजयं वितर्कयसि ? ।

माल्यवान्-

यः स्त्रीमात्रकृते तृणं मृगयति स्वर्भूर्भुवो वैभवं

सन्तः पामरमुद्गणन्तु तमुत प्रारब्धनिर्वाहिणम् ।

जानीमः पुनरेतदेव हि वयं युद्धाध्वरश्रोत्रियो

नासीन्नास्ति न वा भविष्यति दशग्रीवात् प्रवीरोऽपरः ॥ २१ ॥

[राक्षसेन माल्यवतः कथितं यद् रामेण राजगणश्चक्रावग्रेपायुधः कृतः ।]

माल्यवन्तः- (सखेदम्)

न वीरः पौलस्त्यात् पर इति कृपाणव्रणमयी
प्रशस्तिः पोलोमीपतितनुनिपण्णा विवृणुते ।

असावप्याप्नोति व्यसनमधियुद्धं यदि तदा
श्रियो यातायातप्रकृतिरचिकित्स्या विजयते ॥ २२ ॥
(नेपथ्ये)

अक्षतस्यैव सौमित्रेश्चक्रं यत् करमागमत् ।
तज्जाने दशकण्ठस्य कण्ठच्छेद उपस्थितः ॥ २३ ॥
(पुत्राकाशे ।)

मध्येऽम्भोधि बभूव विंशतिभुजं रक्षो दशास्यं पुन-
स्तपातालमही त्रिविष्टपभटांश्चक्राम दोर्विक्रमैः ।
मर्त्यस्तस्य मृणालतन्तुलया चिच्छेद कण्ठाटवीं
वैराग्यस्य च विस्मयस्य च पदं रामायणं वर्तते ॥ २४ ॥

माल्यवन्तः- (सखम्)

क च स्वर्गाधीशस्मयविजयचञ्चुर्दशमुखः ?
क च क्रीडाकारी शबरपृथुकाभ्यां परिभवः ? ।
न यो वाचः पात्रं भवति न हशोर्नापि मनस-
स्तमप्यर्थं क्रुद्धो हतविधिरकाण्डे घटयति ॥ २५ ॥
(नेपथ्ये)

मन्दं मन्दमयं जयन्तविहितालम्ब्यो हरिः शृङ्खला-
व्याजिंक्षांहिरुपैति राघवमभि व्रीडानमत्कन्धरः ।
भूयोऽपि त्रिदिवं नयन्ति मुदिताः स्वःसिन्धुरोचैःश्रवः-
स्वर्गास्त्रा-ऽभ्रमु-कल्पपादप-निजमेयस्त्रिणीः स्वर्गिणः ॥ २६ ॥

निर्माय प्रतिवीरविक्रमकथावन्ध्यां त्रिलोकीमिमां
वक्षश्चारकचारिणीं भगवतीं साम्राज्यलक्ष्मीं व्यधात् ।
स्त्रीहेतोश्च चकार सद्गरमखे स्वैर्दक्षिणां मूर्द्धभिः
साद्धै यः स पुनर्महाधर्ममहिमा कोऽन्यो दशग्रीवतः ? ॥ २७ ॥

रामः—(सविनयरोमाञ्चं सीतां प्रति)

प्राणान् यद् विरहेऽप्यहं विधृतवान् देवि ! प्रियप्राणित-

स्तत् क्षन्तव्यमशेषमेव मम यः सोराक्षि ! नैव क्षुधाम् ।

सौमित्रेः कपिभर्तुरस्य च मनःप्रीत्यैव देहि प्रिये !

हस्तिस्कन्धमलङ्कुरुष्व ननु ते पूर्णः प्रतिज्ञाविधिः ॥ २८ ॥

सुग्रीवः—देव ! किं ते भूयः प्रियमनु(ःशुभ)करोमि ? ।

रामः—किमतः परमपि मे प्रियमस्ति ? ।

जाम्बवन्तः—देव ! तथार्पीदमस्तु—

कल्याणं भूर्भुवः स्वः प्रसरतु विपदः प्रक्षयं यान्तु सर्वाः

सन्तः श्लाघां लभन्तामपचयमयतां दुर्मतिर्दुर्जनानाम् ।

धर्मः पुष्णालु वृद्धिं प्रलयमनुकलं कल्मषानि व्रजन्तु

प्राप्य स्वातन्त्र्यलक्ष्मीमनुभवतु मुदं शाश्वतीं रामचन्द्रः ॥ २९ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ इति अष्टमोऽङ्कः ॥

॥ समाप्तोऽसौ रघुविलासनाटकस्योद्धारः ॥